

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

MUSAYEVA FİRUZƏ RAUF qızı

“SOSİAL SAHƏLƏRİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: Təhsil, elm, sosial və mədəni sahənin iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər:

Dos. Həsənova A.S

Magistr proqramının rəhbəri:

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. ƏLİRZAYEV Ə.

Bakı - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. SOSIAL SAHƏLƏRİN İNKİŞAFI QANUNAUYGÜNLÜQLƏRİ VƏ NƏZƏRİ METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ	6
1.1. Milli iqtisadiyyatın inkişafında sosial sahələrin rolu və inkişaf xüsusiyyətləri	6
1.2. Sosial sahələrin inkişafının metodoloji aspektləri	13
1.3. Əhəlinin həyat səviyyəsinə sosial sahələrin inkişafının təsiri	22
 FƏSİL II. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ SOSIAL SAHƏLƏRİN İNKİŞAFININ KOMPLEKS TƏHLİLİ	31
2.1. Sosial sahələrin dinamik inkişafını müəyyən edən amillər.....	31
2.2. Sosial sahələrin inkişafının prioritet istiqamətləri	39
2.3. İnsan inkişafı indeksinin yüksəldilməsində sosial sahələrin rolunun təhlili	48
 FƏSİL III. SOSIAL SAHƏLƏRİN İNKİŞAFININ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	58
3.1. Sosial inkişafın makrotənzimlənməsi	58
3.2. Təhsilin tənzimlənməsi istiqamətləri	67
3.3. Səhiyyənin tənzimlənməsi istiqamətləri	74
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	78
 İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	80
PE3IOME	83
SUMMARY	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasında yeni inkişaf mərhələsinin formalaşdığı dövrdə sosial sahələrin inkişafın tədqiqi daha aktual xarakter daşıyır. Ölkəmizin neftdən asılılığının azalması, qeyri neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar ölkədə rifahın yüksəlməsi, sosial sahələrin inkişaf etdirilməsində yaranan problemlərinin aşkar edilməsi, həll istiqamətlərinin proqnozlaşdırılması və təhlil edilməsinə yönəldilmişdir. Sosial sahələrin inkişafı aktual problemləri özündə birləşdirməklə həll yolu təhlil edilir. Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə yönəldilən sosial sahələrin inkişafı daha çox makroiqtisadi problemlərin həlli ilə bağlıdır.

Sosial sahələrin iqtisadiyyatı iqtisadi təfəkkürün tərkib hissəsi olmaqla indiki dövrdə yeni yaranan problemlər və onların həlli yollarını əhatə etmişdir. Uzun illər ərzində apardığımız tədqiqat və iqtisadi idarəetmə, qanunvericilik təcrübəsi, müasir meyillər və resurslar, dünya prosesləri sosial sahələrin yeni aspektlərini, onun bir sıra müasir problemlərini və həlli yollarını formalaşdırır. Müasir dövrdə sosial problemlər insanın inkişafı, onun kapital olaraq təkrar istehsalı, istifadəsi və mühafizəsi istiqamətlərini formalaşdırır və inkişaf etdirir. Sosial vəzifələr dövlət, özəl və fərdi xüsusiyyətlər kəsb etməklə idarəetmə, təşkilatı problemləri əhatə edir. Dissertasiya işinin əsas məqsəd və vəzifələri. Müasir şəraitdə sosial problemlərin məqsədi, vəzifəsi və təşkili baxımından aşağıdakı istiqamətləri vermək olar:

- əhəlinin rifahının yüksəldilməsi;
- sosial hüquq təminatı və təhlükəsizlik;
- sosial müdafiə;
- sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri;
- sağlamlıq və ölüm müddəti;
- təhsilin problemləri və əhəlinin təhsil səviyyəsi;
- kulturologiyanın inkişafı;
- elmin sosial-iqtisadi problemləri;
- sosial sahələrin strategiyası;

- sosial sahələrin maliyyə-büdcə mexanizmlərinin təkmilləşməsi;
- sosial sahələrin planlaşma mexanizmləri;
- sosial problemlərin regional və əhali qrupları üzrə həlli istiqamətləri;
- qütbləşmənin tədqiqi və qiymətləndirilməsi metodikası;
- sosial dövlət və onların prioritetləri;
- sosial inkişaf və qloballaşmanın prosesi;
- sosial resurslar və sosial kapitallaşma: “insan kapitalı”, “analıq kapitalı”.

Bu istiqamətlərin təhlili proqnozu və həlli yolları uyğun mexanizmlər, maliyyə və təşkilatı sistemlər, təcrübə və hədəfləri ilə reallaşır. Sosial problemlərin dinamizmi, beynəlxalq qloballaşma, integrasiya və daxili təhlükəsizlik siyasətinin aynası olaraq tənzimlənir və idarə olunur.

Dissertasiya işinin obyektı. Tədqiqat obyektı sosial inkişafa proses, dinamizm, münasibətlər sistem kimi baxmaqla onun nəzəri və metodoloji tərəflərinin tədqiq etmək və tövsiyələr verməkdir. Sosial problemləri insanın inkişafı, onun tələbat sistemi, maddi və maliyyə təminatı proseslərinin və mexanizmlərini əhatə edir. Sosial proseslər insan fəaliyyətinin nəticəsidir. İnsanın həyat tərzı və faydalığının faydası ilə ölçülür.

Dissertasiya işinin nəzəri – metodoloji aspektləri. Sosial sahələin ayrı ayrılıqda təhlil edilməsi sosial sahələrin inkişafının əsas göstəricisi olmaqla yanaşı, digər tərəfdən sosial sahələr ərazi və sahə problemləri və istiqamətləri kəsb edir. Bu baxımların həll edilməsi dərin nəzəri-metodoloji tədqiqatlar tələb edir. Sosial sahələrin hər biri əhalinin rifahının yüksəldilməsinə xidmət etməklə yanaşı qarşılıqlı əlaqədə də tələbat sisteminin ödənilməsinə istiqamətləndirilir.

Problemin elmi işlənmə dərəcəsi. Sosial sahələrin inkişafın müxtəlif aspektləri bir çox elmi tədqiqatlarda araşdırılmışdır. Sosial inkişaf problemləri, sosial qütbləşmə və gəlir, istehlak, yoxsulluq və xidmət sahəsinə həsr olunmuş tədqiqatlar həm azəri, həm də xarici ölkə alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Sosial İnkişaf problemlərinin həll edilməsi yönündə əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin həyat səviyyəsinin tədqiqində xarici ölkə alimlərindən N.V.Rimaşevskaya, B.Miloşeviç, L.Abalkin, N.Barr və digər alimlərinin rolu olmuşdur. Sosial

sahələrin inkişaf problemləri J.Reklü və K.Marksın konsepsiyalarında da öz əksini tapmışdır. Sosial sahələrin inkişafının problemlərinin həll edilməsinə dair Azərbaycan iqtisadçı alimlərdəndən isə bu sahədə Muradov Ə., Həsənov R., Səmədzadə Z., Şahbazov K., Əlirzayev Ə., Əhmədov M., Qasımov Ə., Babayev Ə., Hacıyev Ş., Rəhmanov F., Allahverdiyev H., Şəkərəliyev A., Kərimli İ. Muradov Ş., tərəfindən tədqiqatlar həyata keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Sosial sahələrin inkişaf problemlərinin nəzəri və metodoloji nəticələri, praktiki əhəmiyyəti tənzimləmə siyasətinin rolu ilə müəyyənləşir. Tədqiqat işində sosial sahələrin inkişaf probleminə makroiqtisadi yanaşmadan baxılmış, dövlət tənzimlənməsi siyasətində bu sahələrin inkişaf problemlərini ön plana çəkmişdir. Tədqiqat işində aparılmış təcrübələrə əsasən aşağıdakı elmi yeniliklər olmuşdur:

- Sosial sahələrin inkişaf problemlərinin həll edilməsində tənzimləmə obyektini kimi dövlət siyasəti aparıcı həlqə rolunu oynamışdır;
- Sosial sahələrin inkişaf üstünlükləri kimi strateji planlaşma və konseptual yanaşma obyektini kimi müəyyənləşmişdir;
- Sosial sahələrin inkişaf problemlərinin aşkarlanması, təkmilləşdirilməsi hədəfləri, onların təmin edilməsində zəruri olan resurslar mexanizmləri təhlil edilmişdir;
- Təhsil, səhiyyə və digər sosial sahələrin dövlət tənzimlənməsi siyasətinin mahiyyəti aşkarlanmışdır;
- Sosial sahələrin xalis sahələr üzrə, regionlar və funksional vəzifələr üzrə bölgüsü müəyyənləşmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiyanın strukturu giriş, üç fəsil, nəticə və təklifdən və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL I. SOSIAL SAHƏLƏRİN İNKİŞAFI QANUNAUYĞUNLUQLARI VƏ NƏZƏRİ METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

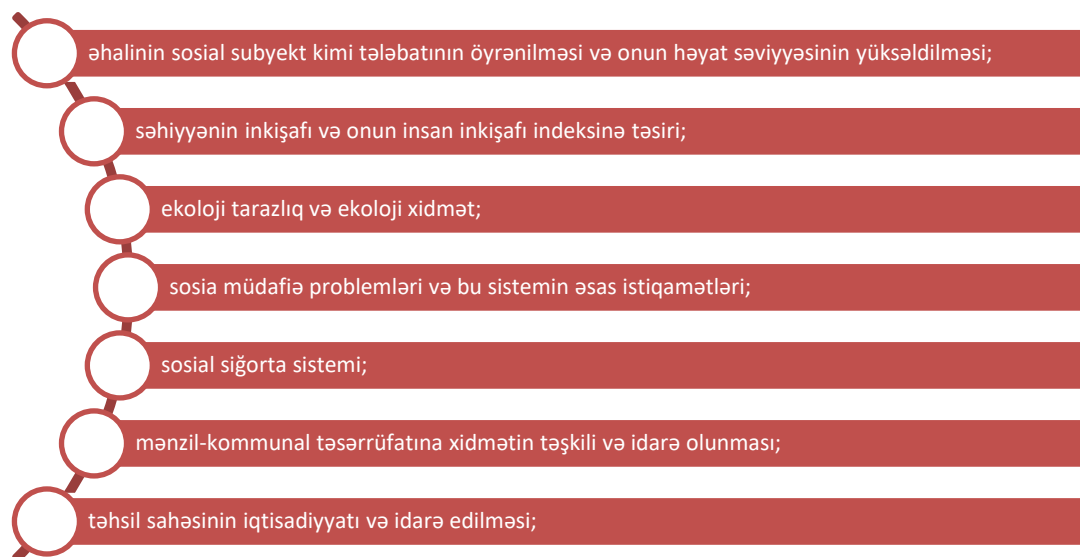
1.1. Milli iqtisadiyyatın inkişafında sosial sahələrin rolu və inkişaf xüsusiyyətləri

İnsanın həyat fəaliyyəti ilə bağlı olan sosial sahələrin iqtisadiyyatı, iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən münasibətlərin sistemli məcmusu kimi dərk edilir. Milli iqtisadiyyatda sosial sahələrin inkişaf problemlərinə yönəldilmiş məqsədlər insanın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, onun ictimai tələbat sisteminə eyni olaraq mexanizmlərin təşkili ilə formalaşır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra inkişaf modeli sosialyönlü məqsədlərlə uyğunlaşaraq, cəmiyyətin sosial yükü təyin edilir. Məhz ona görə də iqtisadi, sosial elmlər sisteminə daxil olan bu sahələrin iqtisadiyyatı hədəflərin mahiyyətini, onun dinamikasını, həmçinin idarəetmə mexanizmlərini formalaşdırır.

Sosial sahələr iqtisadiyyatın iqtisadi sosial mənası sahə mütəvisində deyil, çoxüzlü kəsişən müstəvilərin konturunda təhlil edilir. Dünya iqtisadiyyatında bu sektorun inkişafı ölkənin iqtisadi tərəqqi meylləri, onun sosial-demoqrafik tərkibi, əhalisinin özünün davranışı qabiliyyətinə əks edən amillərin təsirini qiymətləndirmək yolu ilə müəyyən edilir.

Sosial sahələr maddi dəyərlərlə yanaşı mahiyyət etibarı ilə mənəvi dəyərlərdə yaradır. Belə ki, sosial - iqtisadi sfera mahiyyətcə bir-biri ilə bağlı olub, səmərəli əlaqə formasında təşkil olunduqda artımı formalaşdırır. Bu sahələr iqtisadi inkişafın əsas amili olaraq, iqtisadi inkişafın dinamikasına təsir edir. Nəzəri mülahizələr, praktiki təhlil göstərir ki, sosial sahələrin inkişafı əhalinin artımına, cəmiyyətin hərtərəfli inkişafına təsir edir. Nəzəri mülahizələr, praktiki təhlil göstərir ki, həyat səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətdə iqtisadiyyatın səmərəli olması haqqında nəticə almaq olur, iqtisadiyyatın inkişafı üçün iqtisadi proseslərin idarə olunmasına ehtiyac yaranır.

Sosial sahələrin hər biri əhalinin rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir. Bununla yanaşı sosial sahələr qarşılıqlı əlaqədə də tələbat sisteminin ödənilməsinə yönəldilir. Bunlara daxildir:

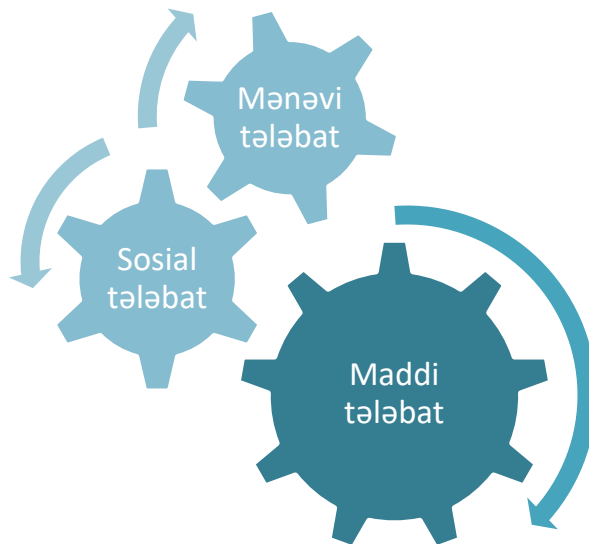
Daxili dövlət inkişafında bu sahələrin rolunu geniş mənada təsərrüfat subyekti kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, təsərrüfat subyekti istehsal olunan məhsulun həcmi, strukturu bazar tələbatına uyğun planlaşdırılır. Sosial sahələr iqtisadiyyatın kommersiya marağını deyil, ümumi halda əhalinin eləcə də, dövlətin ümumi ehtiyaclarını ödəmək üçün təkmilləşdirilir.

Bütövlükdə bu sektorun inkişafı iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərə göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Çünki, milli iqtisadiyyatın inkişafının problemlərinin təsnifatından (işsizlik, əhalinin respublika daxili miqrasiyası, xarici ölkələrə “beyin axını” və digər problemlər) görünür ki, respublikada iqtisadi artımla, əhali artımı, bölgü münasibətləri və mübadilə şərtləri ilə bağlı olduğu üçün onun öyrənilməsi, tədqiqi həmçinin, inkişafının tənzimlənməsi kompleks şəkildə reallaşır. Əsas göstəricilərindən biri kimi əhalinin həyat səviyyəsi öz mahiyyəti ilə sosial iqtisadi kateqoriya olub insanların istehlakı üçün lazım olan maddi - mənəvi nemətlərin miqdarı, onların tələbatın ödənilməsi göstəricisidir.

Sosial sfera həm ümumi, həm də spesifik iqtisadi qanunlara tabe olan tam bir sosial strukturdur. Burada sosial sahələrin inkişafı cəmiyyətdə müxtəlif iqtisadi funksiyalar yerinə yetirir. Sosial sahələri ictimai həyatın yaşayış tərzini təmin edən tərkib bir hissə kimi qiymətləndirmək lazımdır. Belə ki, bu sahələrin inkişafı insanın, mövcud şəraitin, tələbatın ödənilmə variantlarının elmi əsaslarla proqnozlaşdırılması metodologiyasına əsaslanır. Ona görə də onları idarə etmədən əvvəl sosial proqnozlar verilir. Həmçinin, əhalinin həyat səviyyəsinin

yüksəldilməsi, mənzil-kommunal, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması təhsil, mədəni səviyyənin yüksəldilməsi məqsədlərinə uyğun lazım olan yolların, tədbirlərin hazırlanması ilə baş verir.

Sosial sahələrin bölgüsü xalis sahələr üzrə, regionlar, funksional vəzifələr üzrə bölünür və tələbat sistemində daxildir:

Sosial sahələr insanın həyat səviyyəsi ilə daha sıx bağlı olub, yaşayış səviyyəsi ilə müəyyənləşdiyinə görə, bütövlükdə rəqabət mühitinə uyğunlaşdırıla etdirilə bilməz. Bunu nəzərə alaraq demək olar ki, onların resurs təminatının əsas hissəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş resursları tərəfindən təmin edilir. Dövlət aztəminatlı ailələrin, əlillərin, tələbələrin, valideynlərini itirilmiş yeniyetmələrin, digər insanların, bir sıra digərlərinin tələbatını ödəmək üçün bunların xərcini büdcə vasitəsilə ödəməklə yaşayışın yüksəlməsinə sosial rifaha, tərəqqiyə nail olurlar.

Sosial inkişaf özünəməxsus qanunauyğunluqları,spesifik dəyişmə meylləri olan prosesdir. Belə ki, onlar cəmiyyətin rifahı, həyat fəaliyyəti, insanların davranışı, qərar qəbulu ilə bağlı olub, iqtisadi inkişafın həm nəticəsi, həm də təyinedici amilidir. Sosial inkişafın planlaşması, onun tənzimlənməsi iqtisadiyyatın məqsədəuyğun fəaliyyət dairəsinə daxildir. Dövlət öz büdcəsi daxilində yüksəlişə təsir edib bu dəyişiklikləri dövlət mənafeyi baxımından həll etməyi qarşıya məqsəd qoyur. Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi, dövlətlə əhali eləcə də, əhali

tələbatını təmin edən obyektiv mexanizmlərin idarə olunması məcmuunu birləşdirir. Bu sahələrin inkişafının dövlət tənzimlənməsinin bazis obyektini bunları göstərmək olar:

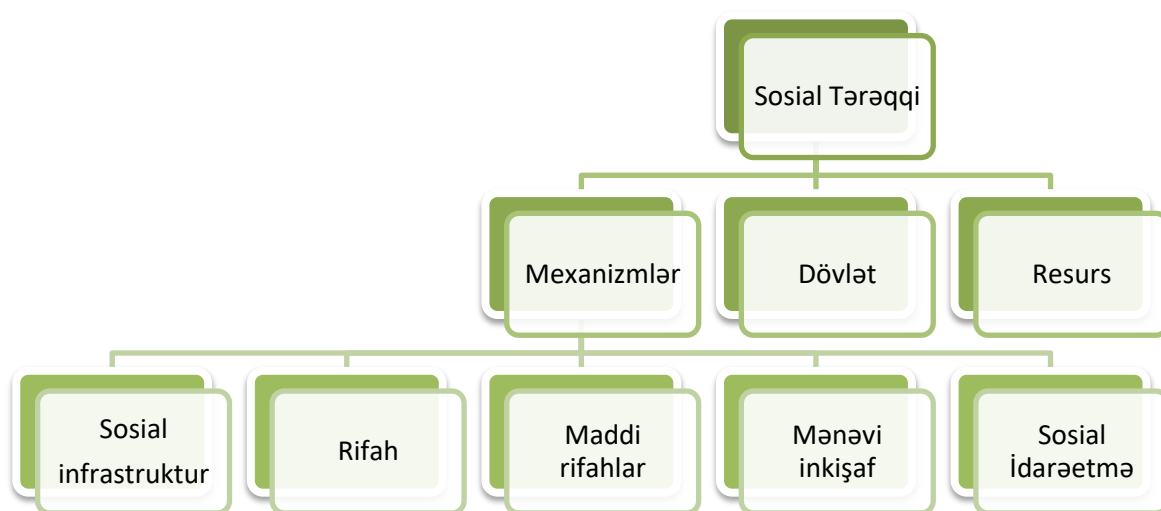
- Tələbat sistemi, formalaşması, onun inkişaf göstəricisi;
- Əhalinin gəlirləri, alıcılıq qabiliyyəti, onların dinamikası;
- Əhalinin istehlakı , o cümlədən təhsil, məişət xidməti, nəqliyyat və digər qeyri istehsal sahələri;
- Əhalinin ümumilikdə həyat səviyyəsi, həyat tərz, onları formalaşdıran amillər, fəaliyyət göstərən iqtisadi- sosial mexanizmlərin həyat səviyyəsinə təsirinin öyrənilməsi bölmələri;
- Cəmiyyətin məşğuliyyətinin əsas istiqamətləri:
 - ❖ Sərbəst vaxt, ondan istifadə məsələləri,
 - ❖ Təbii artım ,
 - ❖ Doğum və ölüm arasında nisbət,
 - ❖ Demoqrafik hallar daxildir.
- Mədəniyyətin, incəsənətin, digər mənəvi dəyərlərin mövcud vəziyyəti, onların inkişafının maliyyə əsasları, kadr təminatı, maddi texniki bazası, o cümlədən digər aspektlər daxildir;
- İxtisasçı kadr, indiki şəraitdə dövlət, qeyri dövlət mülkiyyəti formasından asılı olaraq təhsil, səhiyyə və digər sahələrlə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını tənzim etmək daxildir;
- Xarici iqtisadi əlaqələrin, əhalinin həyat səviyyəsinə, əhalinin məşğuliyyətinə elmi texniki siyasətin formalaşmasına təsirini qiymətləndirmək daxildir;
- Təbii resurslardan istifadənin sosial parametrlərini tənzim etmək, bu sahələrin inkişafı üçün lazım olan təşkilatı-iqtisadi və texniki problemlərin həllini müəyyən etmək daxildir.

Sosial inkişaf dünya iqtisadiyyatı üçün zəruri tənzimlənmə obyektidir. Bura isə bir sıra göstəricilər daxildir. Respublikamız vətəndaşlarının artımına, əhalinin həyat səviyyəsi göstərijilərinə görə bir çox ölkələrdən geri qalır. Buna baxmayaraq

sosial rifahı artırmaq üçün doğma diyarımızda mövcud imkanlar kifayətdir. Ölkəmizdə bu sahələrin artımını təmin etmək üçün iqtisadi sahədə islahatlar həyata keçirilir ki, bu islahatlar isə sosial gərginliyi artırır, işsizlik, xarici ölkələrə “beyin axını” və digər problemlər meydana gəlir. Bu sahələrin inkişafının tənzimlənməsi bir çox başqa iqtisadi elmlərin predmeti ilə sıx əlaqəlidir.

Xalq təsərrüfatının inkişafında sosial sistemin formalaşmasının ətraflı izahı aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir. Belə ki, vahid məqsəd və alternativ resurslara, texnologiyalara, bölgü, stimullar sisteminə əsaslanmışdır.

Sxem 1. 1. Milli iqtisadiyyatın inkişafında sosial sistemin formalaşması

Milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərə göstəricisi kimi sosial inkişaf qəbul oluna bilər. Çünki, bu bəzi problemlərin təsnifatından görünür ki, bu iqtisadi artımla, əhali artımı, bölgü münasibətləri, mübadilə şərtləri ilə bağlı olduğu üçün onun öyrənilməsi, tədqiqi inkişafının tənzimlənməsi kompleks şəkildə reallaşır. Onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, sosial inkişaf, onun tənzimlənen artımı iqtisadi artıma əks vasitə ilə təsir edir.

Milli iqtisadiyyatda sosial inkişaf modelinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də, dövlət siyasətinin davamlılığı, dayanıqlılığı, tarazlığının hədəflənməsidir. Araşdırmaların nəticəsi bununla nəticələnir ki, iqtisadi inkişafda müşahidə olunan

əsas meyillərin ölkənin milli hesablar sisteminin məlumatları əsasında tədqiqinin nəticələri, yuxarıda qeyd olunan əlamətlərin təsdiqlənməsini, inkişafımızın dayanıqlılığı, davamlılığı, tarazlığının yüksəlməsini sübut edir.

Hazırkı inkişaf mərhələsində bu sektorun dayanıqlılığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki, bunsuz nə iqtisadiyyatın səmərəliliyinə, nə də xalqın maddi, mənəvi rifah halının yüksəlməsinə nail olmaq mümkün deyil.

İqtisad elmində sosial sahələrin mahiyyətinə, onun məqsəd funksiyalarına, ona daxil olan digər sektorların tərkibinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Sosial sahələrin infrastrukturunun regionlarda səmərəli şəkildə yerləşdirilməsində müəyyən şərtlər nəzərə alınmalıdır. Bunlara daxildir:

- Sosial infrastrukturunun əhəmiyyəti,
- Regionda oynadığı rol,
- Qonşu regionlara onun təsiri.

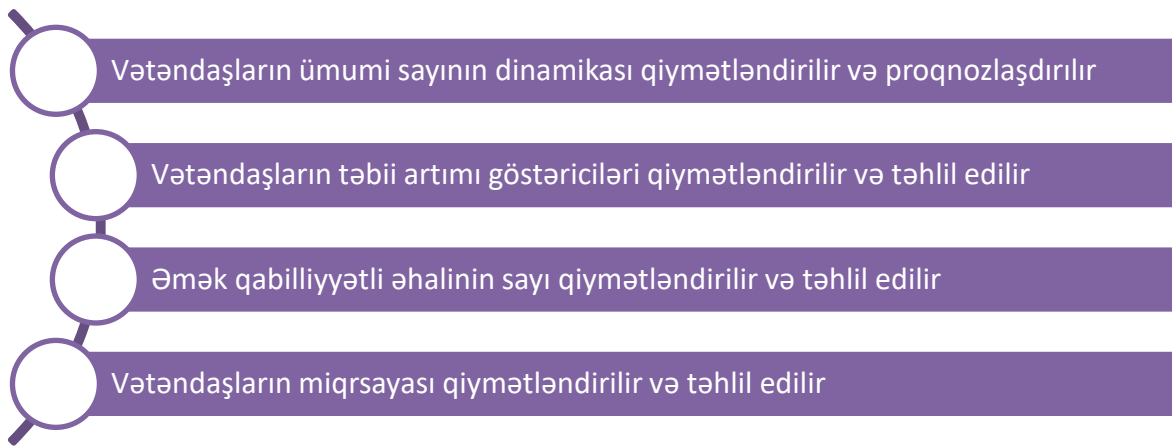
Milli iqtisadiyyatın artımında dövlət və özəl sektorlar əsas rol oynayır. Bu sektorların hər bir funksiyasının təsiri sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaqla nəticələnmişdir. Özəlləşdirmə özəl sektorun iqtisadi artım möhkəmləndirilməsi, məşğulluq mənbəyi kimi getdikcə mühüm rol oynamalıdır. Bu məqsədlə, Strateji Yol Xəritəsində bu istiqamətlərdə fəaliyyət planları tərtib edilmişdir. Milli iqtisadiyyatın inkişafında dövlət , özəl sektorların inkişaf etdirilməsi, idarəetməninin təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətdə korrupsiyanın azaldılması, iqtisadi səmərəliliyə, sabitliyin artırılmasına, hətta müsbət sosial, iqtisadi, ekoloji dəyişikliyə nail olmaq hədəflənmişdir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında sosial sahələrin rolunda təhsil ən başlıca rol oynayır. Təhsil, hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında böyük rol oynayır. Belə ki, bu inkişaf göstəricilərinə əsasən ölkə inkişaf etmiş, yaxud da inkişaf edə bilər. Milli iqtisadiyyatın inkişafında bir çox resursların bəlkə də ən əhəmiyyətli ölkənin işçi qüvvəsi deməkdir. İnsan kapitalı yüksək olan hər bir ölkə iqtisadiyyatının inkişafı müsbət nəticələnir. İqtisadiyyatın inkişafında digər resurslardan da istifadə edərək yaxşı və məhsuldar işçi qüvvəsinin artımı, firavanlıq bir həyat səviyyəsi çıxara bilər. İnsan kapitalına bu resurs inkişaf əsas amillərdən biri təhsildir. Ona görə də

təhsil davamlı iqtisadi artım bir ölkəni idarə ən əhəmiyyətli faktorlardan biridir. Təhsil buna görə də hər bir dövlət siyasətinin çox mühüm hissəsi olmuşdur.

Resurs potensialı iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində, o cümlədən sosial problemlərin həll edilməsində prioritet rol oynamışdır. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində resurs potensialı sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində hədəflənən öhdəliklərin reallaşdırılmasının obyektiv əsası olmaqla, müəyyən səbəblər nəticəsində dəyişdirilə bilər. Resurs potensialı son istehlakın həyata keçirilməsi üçün istehsalın əmtəə və xidmətləri istehsal etmək qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Cəmiyyətin istehsal, qeyri istehsal tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilən məhsullar tələbatın təhlili, onun proqnozlaşdırılmasının ilkin şərtlərindəndir. Resurs potensialının bazasını məhsuldar qüvvə təşkil edirki, bu da dinamik artıma, artmaqda olan cəmiyyətin tələbatının daha yaxşı təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Milli iqtisadiyyatın inkişafında təbii, əmək, investisiya və informasiya resursları elmi- texniki tərəqqidən ibarət resursların tərkibi daha da genişlənir.

Ölkəmiz dünyanın ən əlverişli mövqeyində olmaqla çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Tranzit ölkə olan respublikamızın müasir inkişaf səviyyəsi, habelə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi bu istiqamətdə uğurlu olmuşdur. Elmi texniki tərəqqi nəticəsində müasir texnologiyalardan istifadə olunması, yüksək ixtisaslı iş qüvvəsi, insan potensialına sərmayə qoyulmasını şərtləndirir. Əmək ehtiyatlarında baş verən dəyişikliyin təhlili və proqnozlaşdırılması bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

Sosial sahəhərin inkişafında ən zəruri resurs kadr potensialıdır. Belə ki, kadr potensialının keyfiyyəti burada, xüsusilə elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, turizm xidmətlərində daha önəmlidir. Kadr potensialı hazırlıq müəssisələrində (peşə məktəblərində, orta ixtisas müəssisələrində, ali təhsil müəssisələrində və s) formalaşır. Məhz ona görə də, kadr potensialı hazırlığına önəm verilməlidir. Belə ki, əgər təhsil müəssisələrində kadr hazırlığı səviyyəsi yetərincə deyilsə, buda öz növbəsində müəssisələrdə keyfiyyətli kadrlarla təmin olunmasında problem yaradacaq. Buda son nəticədə milli iqtisadiyyatın inkişafında əngəl yaradacaqdır. Statistik rəqəmlərə əsasən, kadr potensialı ilə əhatə olunma daha çox infrastruktur sahələrində məşğul olan əhalidir. Ümumi götürüldükdə milli iqtisadiyyatın inkişafında kadr potensialı iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsində, onun sivil cəmiyyətin formalaşmasında mühüm yer tutmuşdur. Bu da onu göstərir ki, sosial sahələrdə çalışan işçilərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi təhsil səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin əsas hissəsi olmalıdır.

1.2. Sosial sahələrin inkişafının metodoloji aspektləri

Sosial sahələrin mahiyyəti, onların formalaşması xüsusiyyətləri, inkişaf perspektivləri, dinamikası elmi, metodiki və konseptual yanaşma strategiyasına əsaslanır. O, bir sıra icmal, habelə xüsusi göstəricilərlə dinamikada təhlil edilib iqtisadi artım, dəyişmə meyili ilə qiymətləndirilir ki, bunlara:

- Metodoloji əsasları
- Mövcud vəziyyəti,

- Əhali tələbatına uyğun xidmət səviyyəsi
- Əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin olunması,
- Məşğulluq səviyyəsi,
- Ümumdaxili məhsul istehsalında rolu və s. aiddir.

Sosial sahələrin inkişafının maddi tərəfi adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun həcmi, onun istehlaka istifadəsi, o cümlədən sosial xərclər və investisiyaların təhlilidir. Sosial sahələr özünəməxsus metodoloji aspektləri vardır ki, o hər bir bölmə üzrə özünün potensialı çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Sosial sahələrin hər bir növü özünün iqtisadi səmərəsi ilə yanaşı, təminat səviyyəsi ilə ölçülür.

Sosial sahələrdə əhalinin tələbatı, normativ tələbata uyğun olaraq, sosial sahələrdə xidmət və məhsulun müqayisəsi ilə tələbatın ödənilmə dərəcəsi kimi qiymətləndirilir. Metodoloji baxımdan tələbatın ictimai xarakteri, o cümlədən onun standartlara uyğunluğu, həmçinin ödənilməsi variantlarına əsaslandırılır. Tələbat əhali qrupları, gəlirlilik səviyyəsi, o cümlədən bir sıra stimullaşdırıcı amillərdən asılı olduğu üçün standartlaşma metodları keyfiyyətə təhlil olunur. Bu səbəblə, istehlakçıların motivini, onların yaranma səbəblərini və iqtisadi sosial amillərini əsas götürməklə istər qütbləşmə, istərsə də tipoloji metodlardan istifadə etməklə sosial bazarı öyrənmək zərurəti yaranır.

Sosial sahələrin hər bir amilinin rolunu qiymətləndirməklə, əhalinin həyat səviyyəsini müəyyən etməyə əsas yaranır. Bu sferanın təsviri modelini yaratmaqla, onu müəyyən etmək olar ki, müasir mərhələdə tərəqqi kommersiya maraqlarına deyildə, insan kapitalının artımına və onun prioritet istiqamətlərinin formalaşmasına istiqamətlənmişdir. İnsan kapitalı müasir şəraitdə aşağıdakı göstərilənlərdən ibarətdir:

- a) İnsan inkişafı;
- b) Ana kapitalı;
- c) İntellektual kapitalı;
- d) İnteqrasiya kapitalı;
- e) təbii resurslar, onların təkrar istehlak kapitalı.

İnsan kapitalının formalaşması proses olaraq mövcud resursların artımı, onların istifadəsi zamanı səmərə ölçüsü, perspektiv qərarların qəbulu üçün tənzimlənir. İnsan kapitalı hər bir insanın əmək və sosial fəallığı ilə qiymətləndirilir, o cümlədən onun artımı əhalinin məhsuldarlığı, fəallığı, elm, təhsil səviyyəsi ilə artırılır. Əhalinin məhsuldarlığını artırmaq üçün elm, təhsil, səhiyyə və siyasi həmrəyliyin artırılmasına istiqamətləndirilir. Sosial inkişafın əsas aparıcı halqası olan insan amili, sosial kapitalın tələbat sistemi ilə ödənilməsi yolları arasında yeni inkişaf yolları axtarılmasıdır.

Sosial sahələrin inkişaf metodologiyasının əsas göstəriciləri istehsal, bölgü və istehlak bazarında baş verən dəyişmələr, o cümlədən adambaşına düşən istehsal həcmi, əhalinin mövcud vəziyyəti və təminat səviyyəsi ilə ölçülür, keyfiyyət göstəriciləri ilə təhlil olunmuşdur. Bu göstəriciləri aşağıdakılar təşkil edir:

- Yoxsulluq səviyyəsi;
- Ehtiyac minimumu;
- Minimum yaşayış səviyyəsi;
- Yoxsulluq həddi.

Əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirmə metodikasına, əhali istehlakının dinamik təhlili səbəb olan amillərdən biridir. Müasir mərhələdə, onun yüksəldilməsi, qütbləşmənin ədalətli sisteminin hazırlanması halları istehlak strukturunun formalaşmasında əks olunur. Əhali rifahının yüksəldilməsinin keyfiyyət dəyişməsi, əhali gəlirləri səviyyəsinin yüksəldilməsi nəticəsində istehlak strukturunda mənəvi nemətlərin istehlakının qanunauyğun dəyişməsidir. Rifah göstəriciləri olan maddi balanslar, gəlir balansları və xərclər arasında riyazi tənliklər qurmaqla onların nəticələri arasında elastiklik əmsalını təhlil etmək olar. Gəlir və istehlak balansları, əhali sosial qruplar arasında təhlil olunur, o cümlədən bu balanslar gəlir mənbələri ilə istehlak mənbələri arasında əlaqəni göstərir. Əhalinin təminat səviyyəsi yeni xidmətlərin göstərilməsi, eləcə də tapılmasına şərait yaradan mühit, adambaşına düşən xidmət səviyyəsidir. Sosial sahələrin inkişafının metodikasında normativ metodlardan istifadə olunur. Bu metod səhiyyənin, təhsilin, xidmət sektorunun, həmçinin hər bir insan üçün zəruri olan

normal şəraitin ölçülməsi üçün istifadə olunur. Normativ metodlar keyfiyyət baxımından belə planlaşdırılır:

- a) Adambaşına düşən istehlak normaları;
- b) Pullu xidmət sferası.

Sosial normalar predmet olaraq, sahə mütəxəssisləri üçün tədris olunur. Belə ki, onların yenilənməsi dünyada gedən proseslər, əhalinin özünün davranış tərz, baxışları normaların təkmilləşməsinə tələb edir. Əhalinin təminat səviyyəsi potensial normativ və real göstəricilər arasındakı nisbət ilə müəyyənləşir. Əgər təminat səviyyəsi 100 faizə yaxın olarsa, o zaman belə vəziyyətdə təminat səviyyəsinə təsir edən amillərin seçilməsi, habelə tənzimlənməsi baş verir. Normalar bir neçə yerə ayrılır ki, bunlara misal olaraq fizioloji, texniki, tibbi və əxlaq normalarını göstərmək olar. Bu normalar təcrübə və elmi əsaslarla hazırlanmış, o cümlədən tövsiyyə xarakterli göstəricilər sistemidir. Sosial normativləşmədə vahid ölçü sisteminə gətirilmək, həmçinin onun tətbiq edilməsi əsasları hazırlanır. Yaşamaq üçün zəruri olan normativ istehlak göstəricilərinə uyğun olaraq, istehlak səbəti yaşayış minimumu, minimum əməkhaqqı və digər gəlirlər planlaşdırılır. Ölkəmizdə hər il bahalaşma və qiymət amili nəzərə alınaraq, dövlət büdcəsi hər ilin dekabr ayında Milli Məclisin iclasında təsdiqi prosesinə baxılır və təsdiq olunur.

Müstəqillik əldə etdikdən bugünədək yaranan problemlərin həll edilməsində çevik, sistemli üsullar tətbiq etmək metodologiyası ölkəmiz üçün zərurətə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, dünya bazarına çıxmaq yolları, ərazi bütövlüyü, resursların tam istifadəsi iqtisadi strategiyanın sürətlənməsi konsepsiyasından stimullaşdırılmışdır. Sürətlənmə konsepsiyası üçün əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində qütbləşmənin elmi əsaslarla tənzimlənməsi, həmçinin bir neçə sahələr üzrə sistemli, o cümlədən konkret məqsədlərə uyğun proqramların proqnozu, tətbiqi aparıcı mexanizm olaraq əsaslanmalıdır. Bu konsepsiyanın əsas məqsədi, vəzifələri ölkə daxili və dünya bazarına inteqrasiya səmərəsinin iqtisadi inkişaf, iqtisadi azadlıq, əhalinin rifahının təşkilinə istiqamətləndirilmiş istehsal və istehlak arasında faydalılıq göstəricilərinə uyğun formalaşmış strategiyanın əsas

aparıcı istiqamət rolunu təşkil edir. Sosial sahələrin inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə təkrar istehsalı təmin edən investisiya proqramları, qütbləşmənin sosial əsasları, milli təşəbbüskarlığın inkişafına baza yaradan stimullar sistemi yaradılmalıdır. Ölkəmizdə milli təbii artım, devalvasiyanın baş verməsi, iş yerlərinin müəyyən səviyyədə olmaması, əhalinin nisbi yoxsulluq və yeni mərhələ olan postneft dövrünə keçidlə əlaqədar əhalinin sosial-iqtisadi problemlərin həllinə cavab vermir ki, buda ölkəmizdə qütbləşmənin dərinləşməsinə gətirib çıxaran faktorlardan ola bilər.

Sosial sahələrin inkişafının sürətlənməsi strategiyası ölkəmiz üçün çox perspektiv istiqamətdir. Belə ki, onun inkişaf istiqamətlərinə daxil olan strateji planlaşdırma ölkə siyasətinin reallaşmasının əsas mexanizmi ilə ifadə olunur. Sosial sahələrin inkişafı məqsədilə həyata keçirilən strateji planlaşdırma, müəyyən məqsədlərə, onların reallaşmasına yönəldilən proqram xarakterli tədbirlər məcmusuna deyilir. Strateji planlaşdırmanın əsasını sosial konsepsiya və ona uyğun sosial siyasət təşkil edir. Strateji planlaşdırma ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Kiçik sahibkarlığın xarici bazarlara çıxması imkanları yetərinə yoxdur. Dövlətin həyata keçirdiyi siyasəti, hətta birbaşa yaratdığı kooperativ və emal müəssisələri yoluyla kiçik sahibkarlığın xarici bazarlara çıxmaq təşəbbüsü təmin edilir. Milli iqtisadiyyatın potensial imkanlarını qiymətləndirməklə, iqtisadiyyatın sosial yönümlü sahələrin perspektiv inkişafı, yoxsulluğun azaldılması respublikanın mənafeyini ədalətli təmin etmək prinsipləri üzərində qurulur. İqtisadi təhlillərə əsasən, istehlak sferasının qabiliyyətini əhalinin sosial demoqrafik tərkibi, həyat səviyyəsi, məşğulluq səviyyəsi və əməkhaqqı formalaşdırır.

Sosial sahələrin yerləşməsinin metodları balans, imitasiya, proqnoz, iqtisadi-riyazi metodlarla təhlil edilir. İqtisadi təhlillər göstərir ki, sosial nemətlər gəlirlər, yığım və xərc strukturuna uyğun tələb və təklif əyrisi ilə dəyişir:

$$I_s = f(a^j * j * g^- * (y^i)^- * y^- * T)$$

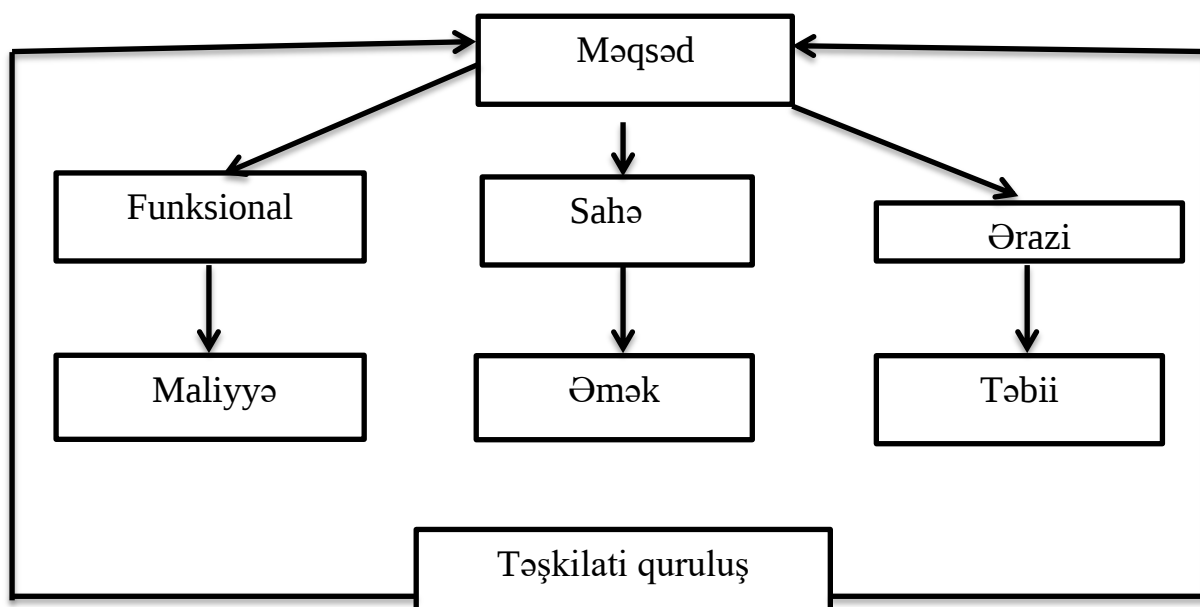
Burada, I_s - adambaşın düşən istehlak səviyyəsi, a^j -gəlirlər, j -gəlir forması, g -demoqrafik göstəricilər (vektor demoqrafik), y^i - bazar tələbi, T - bazar təklifidir. İstehlak funksiyasının çoxamillər üzərində dəyişmə strukturunu, hər bir amilə görə dəyişmə dinamikası müəyyənləşdirilir. Müasir şəraitdə ölkəmizdə gəlirlərin formalaşması mənbələri, sosial amillərin artırılması meyilləri, aspektləri, eləcə də gələcəyə baxış anatomiyasını dəyişmişdir. İndiki şəraitdə ölkəmizin sosial gərginliyi ön plana çəkilir ki, yeni istiqamətlərin seçilməsini, konsepsiyaların tətbiq edilməsini zəruriləşdirir. Bu konsepsiya aşağıdakı bölmələrin artım şəraitin yaradılmasına yönəldilir:

- ✓ Neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna,
- ✓ İnsan kapitalının artırılmasına,
- ✓ Sosial infrastruktur sahələrinin inkişafına
- ✓ Əhəlinin intellektual inkişafına.

Ölkəmizdə təhsil və elmin inkişafı üçün neft gəlirlərinin bu istiqamətdə istifadəsini tələb edir. Sosial sahələrin inkişaf problemlərinin təhlili və tədqiqi iqtisadi göstəricilər, əhəlinin təbii artım dinamikası, istehlak, təhsil, həmçinin onların digər mədəni sferada seçim davranışı ilə müəyyənləşir. Sosial problemin həll edilməsi, gələcək proqnoz vermək üçün ictimai tələbat, ictimai rəy, habelə əhəlinin motivizasiyası əsasında tədqiq edilməsi zərurəti yaradır. Əhəlinin həyat səviyyəsinin, onların məşğulluğunun, ictimai-iqtisadi problemlərinin vəziyyətini öyrənmək məqsədilə sosial sorğular həyata keçirilir. Bu sorğular isə əhəlinin bütün təbəqələrini əhatə etməsi mümkün deyildir. Məhz buna görə də, sosial sorğular müəyyən sayda, əhatə dairəsinə görə əhalidən sorğu keçirməklə, onların xidmət və sosial institutları münasibətləri təhlil edilib, statistik-riyazi modellərlə əhəli üçün xarakterik ümumiləşmə vermək olar.

Sosial sahələrin fəaliyyətinin planlaşması metodları strateji və marketinq prinsipləri üzərində qurulur (sxem1.2). Sosial sahələrin plasma istiqamətlərini aşağıdakı sxemdə göstərmək olar:

Sxem 1.2. Sosial sahələrin planlaşma istiqamətləri

Makrosəviyyədə metodlar mikrosəviyyəli marketing planlaşmasına şərait yaradır. Belə ki, məhsul və xidmətin keyfiyyəti, onun qiyməti tələb və təklifin tənzimlənməsi marketing planlaşmasında nəzərə alınır. Marketing planlaşması bazar prinsiplərinə əsas prioritet istiqamət kimi götürülərək, sosial tələbatın strukturu ilə uyğunlaşdırılır. Marketing metodları əhalinin xidmət istehlakına tələbatı, onun ödənilməsi imkanları çərçivəsində sosial səmərəyə səbəb olan istehlak strukturunun tapılması ilə mümkün olur. İstehlakın struktur tipinə görə əhalinin paylanması metodlarına əsasən, əhalini aşağıdakı təbəqələrə bölmək olar:

- a. varlı təbəqə,
- b. orta təbəqə,
- c. yoxsul təbəqə.

Belə ki, ərzağa olan tələbat əhalinin təbəqələri artdıqca azalır, o cümlədən daha çox xidmət xərcləri artır, əhalinin əsas xərcləri qeyri-ərzaq məhsullarına istiqamətləndirilir. Yoxsul təbəqədə əhalinin gəlirləri artdıqca, ərzaq məhsullarına olan xərclər artır, sonra stabilləşir.

Sosial tərəqqi metod kimi proqnozlaşmanın nəticələri ilə qiymətləndirilir. Elmi texniki tərəqqi, onun nəticələri dövlət proqramlarında öz əksini tapmışdır. Elmin proqnozu həm praktiki, həm də sosial nəticələrə nail olmaq prizmasından

həyata keçirilir. Sosial sahələrin tədqiqi metodikası sahə-ərazi baxımından baxılır. Hər bir regionda sosial inkişaf, məskunlaşma regionun iş yerləri, infrastrukturunun təminat səviyyəsi ilə təhlil edilir.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin yüksək effektivliyinin əsasında ulu öndər Heydər Əliyevin formalaşdırdığı metodolojiya söykənir. Belə ki, sistem dəyişikliyinə həyata keçirilməsi prosesində ulu öndər Heydər Əliyevin tətbiq etdiyi meyil nəzəri-metodoloji baxımdan daha çox özünü kritik realizmin baza koteksləri ilə əks olunur, o cümlədən sistem dəyişikliyi reallığın antoloji iyerarxiyası yalnız empirik səviyyə ilə məhdudlaşmır. Empiriya-reallığın yaxudda, aysberqin görünən hissəsidir. Sosial sahələrin inkişaf modelinin ideya başlanğıcı milli rifahın təminatından qaynaqlanır.

Sosial sahələrin inkişafının metodologiyası üç xarakterik yanaşmada öz əksini tapmışdır:

- İlk növbədə, məqsədli yanaşmanın konseptual mahiyyətinin əsasında konkret məqsədə dayanır, arzu edilən inkişaf səviyyəsinə çatmağa cəhd edilir.
- İkinci yanaşmanın əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, yanaşma çərçivəsində cari situasiyanın arzu edilən istiqamətdə dəyişmə tezliyini, son olaraq cəmiyyətin hədəflədiyi nöqtəyə çatma məsafəsini riyazi modellərlə dəqiqliklə qiymətləndirmə imkanı yaranır.
- Üçüncü yanaşma isə - məqsədli yanaşmanın ümümliliyi, müəyyənliyi, resurs potensialının konkret həcmdə təzahürüdür. Belə ki, hədəflənən fəaliyyətə çatma subyektinin fəaliyyətləri, vasitə və üsulları, resurs təminatı yanaşmada öz əksini tapır. Sosial sahələrin metodoloji əsasını komplekslik, sistemlilik, əks əlaqə ilə insanın tələbat sistemi, onun ödənilməsi formaları və mexanizmləri formalaşdırır.

Sosial sahələrə funksional, ünvanlı siyasətin təzahürü kimi baxılır. Belə ki, onların idarəedilməsində daxili və xarici, o cümlədən insan iqtisadi potensialın rolu qiymətləndirilir. Sosial sahələrin tədqiqi tədrisi, onun idarəedilməsi elmi potensialın tərkib hissəsi olmaqla, nəzəri prosesual xüsusiyyətlər tələb edir.

Bütün bunlarla yanaşı, iqtisadi dövrüyəyə cəlb olunan resursların istifadə mexanizmləri təkmilləşir, o cümlədən funksional vəzifələrin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə cəmiyyətin öhdəlikləri təkmilləşdirilir. Bu sahələrin inkişafı baxımından dövlət, büdcə, gəlir və xərclər siyasətini, tənzimləmə mexanizmlərini təhlil edir. Sosial sahələrin iqtisadiyyatı iqtisadi təfəkkürün tərkib hissəsi olmaqla, problemləri, onların inkişafı, təkrar istehsalı, mühafizəsi istiqamətlərini formalaşdırır, onları inkişaf etdirir.

Sosial problemlərin həlli, onun öyrənilməsi istiqamətlərini ixtisasçı kadrlar tərəfindən qərar qəbulunda sosial müdafiə, həmçinin yaşayışın yüksəldilməsi, insanların inkişafı, qorunması üçün yaradılmasını təmin edir və əsas istiqamətlər, vəzifələr, mexanizmlər üzrə dövlət, sosial siyasətlər, sosial proqramlarla həll yollarını təklif edir. Mənzil təminatı tələbatın ödəniləməsi amillərindən biridir. Bu baxımdan mənzil tikintisi, bölgüsü, ondan istisadəsinin problemləri, bu sektorun inkişafı istiqamətidir. Bu cəhətdən, yerli orqanların, fərdi mənzil tikintisinin xüsusi çəkisinin artırılması, o cümlədən mənzil fondunun tərkibində xüsusi mənzillərin ilkin kapitalı olaraq, sonrakı mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün bu istiqamətlərdə inkişaf tədbirləri həyata keçirilməlidir. Sosial problemlərin həlli məqsədilə mənzil tikintisini inkişaf etdirmək üçün uzunmüddətli illik kredit verilməsi şəraitini təkmilləşdirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsas metodoloji aspektlərindən biridə, yerli büdcələr hesabına aztəminatlı ailələr üçün mənzil tikintisi və verilməsi praktikasını davam etdirməkdir. Belə ki, minimal maddi təminatı olan ailələr üçün mənzil haqqını minimal səviyyədə tətbiq etmək, o cümlədəndə minimum səviyyədən yüksək olan mənzil sahələrində vergi sistemi sistemi tətbiq etmək zərurəti yaranır.

Müasir mərhələdə sosial problemlərin məqsədi, vəzifəsi və təşkili baxımından:

- Əhalinin rifahının yüksəldilməsi,
- Sosial hüquq təminatı və təhlükəsizlik
- Sosial müdafiə,
- Sağlamlıq və ölüm müddəti,

- Kurturologiyanın inkişafı,
- Strategiyası,
- Maliyyə-büdcə mexanizmlərinin təkmilləşməsi,
- Planlaşma mexanizmləri,
- Qütbləşmənin tədqiqi, qiymətləndirilməsi metodikası,
- Sosial dövlət, onların prioritetləri,
- Sosial inkişaf, onun qloballaşmanın prosesi,
- Sosial inkişaf , sosial kapitallaşma və s. istiqamətlərə ayrılır.

1.3. Əhəlinin həyat səviyyəsinə sosial sahələrin inkişafının təsiri

Azərbaycan Respublikasının 16-cı maddəsində xalqın və hər bir şəxsin rifahının yüksəldilməsi , layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalmaq dövlətimizin ən mühüm vəzifələrindəndir. Həyat səviyyəsi çox mürəkkəb sosial iqtisadi kateqoriya olmaqla insanların həyat fəaliyyətlərinin mövcud iqtisadi inkişaf səviyyəsində təyin olunmasıdır [28].

Sosial sahələrin inkişafında həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi milli iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərindən biridir. Makroiqtisadi səviyyədə ölkə iqtisadiyyatında baş verən dəyişiklik, iqtisadi artım dəyişmələri, əhəlinin həyat səviyyəsində öz əksini tapır. Məhz belə olan halda, əhəlinin həyat səviyyəsinin göstəriciləri ölkə miqyasında xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır. Həyat səviyyəsini əhatə edən göstəricilər sistemi, hər hansı əhəli qrupları üzrə prioritetlərin seçilməsidir ki, onlar ümumdünya standartlar çərçivəsində qarşılıqlı təhlil yolu ilə müəyyənləşir.

Sosial sahələrin inkişafı sosial-ərazi, əhəli qrupları üzrə təsviri bütövlükdə ölkədə həyat səviyyəsinin funksional strukturunu təyin edir. Belə ki, sosial-iqtisadi inkişafı təmin olunmasında həyat səviyyəsi bir neçə amildən asılıdır. O bir sıra potensial, dinamik dəyişən amillər üzrə təyin olunur. Həmçinin, regionun iqtisadiyyatında baş verən dinamik artım, demoqrafik vəziyyət, sosial təminat, sosial sığorta və s təyin olunur. Bunlarla yanaşı idxal- ixrac imkanları da potensial amili olaraq təsir edir. O, dinamik dəyişən kəmiyyət və keyfiyyətə inkişaf edən

differential amillər üzərində iyerarxiya strukturu etməklə, səbəb və nəticə əlaqələrini özündə birləşdirir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial sahələrin inkişafında həyat səviyyəsinə aşağıdakı göstəricilər aiddir:

- xidmət istehlakının inkişafının ümumi səviyyəsi, habelə adambaşına düşən səviyyəsi;
- təhsil səviyyəsi, təhsilə olan tələbatın təminat səviyyəsi və maliyyə-maddi bazasının inkişaf dinamikası;
- səhiyyə səviyyəsi, milli iqtisadiyyatda səhiyyənin inkişafına olan tələbat baxımından təminat səviyyəsi, səhiyyənin kadr potensialının inkişaf dinamikası, əhəlinin orta ömür müddətinin uzadılmasına təsiri;
- ətraf mühitin çirklənmə səviyyəsi, ekoloji tədbirlərin, ekoloji tarazlığın maddi xərcləri, onların səmərəli təşkili;
- əhəlinin demoqrafik dəyişmə dinamikası, o cümlədən təbii artımla yanaşı əhəlinin məşğuliyyəti və məskunlaşma səviyyəsinin sosial-iqtisadi əsasları;
- inflyasiya səviyyəsi, inflyasiya səviyyəsi ilə əhəli gəlirləri arasında müqayisəli dəyişmə dinamikasının təhlili və proqnozu;
- əhəlinin istehlak səviyyəsi ilə onun ayrı-ayrı sosial-demoqrafik qrupları üzrə istehlak strukturunun dəyişmə istiqaməti və istehlak davranışı;
- əhəlinin məşğuliyyət səviyyəsinin dəyişməsi, məşğuliyyət səviyyəsinin əmək gəlirləri və transfert gəlirləri arasındakı nisbət dinamikası.

Həyat səviyyəsinin yüksək olması iqtisadi artımın, həmçinin iqtisadiyyatın təşkili, idarəedilməsi, təsərrüfat mexanizmlərinin təkmilləşməsi üçün aparıcı həlqə rolunu oynayır. Məhz buna görə də, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial inkişafının sosialyönümlü tənzimləmə mexanizmi kimi qəbul edilməsi həmçinin, təsərrüfat mexanizmi sistemində idarəetmənin təkmilləşdirmə meyilidir.

Sosial sahələrin inkişaf problemlərinin, o cümlədən əhəlinin həyat səviyyəsinin özünün səmərəli üsul və növləri mövcuddur. İlk növbədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə həm stimulyat yaratmaq, həm də inkişafda son nəticə olaraq istehsal və bölgü sistemində yeni keyfiyyət formaları yaradır. Sosial sahələrin inkişafında,

sosial məqsədlər, istehsal, bölgü və bazarın təşkilinin istiqamətlənmiş tələbat sisteminə çevrilir.

Əhalinin rifahı, sosial sahələrin inkişafı milli iqtisadiyyat şəraitində bir sıra daxili - xarici təsirlərlə əlaqədar problemlərlə qarşılaşır. Bu növ problemlərdən ən ümdə olanı cəmiyyətdə yoxsulluğun ləvği, təkmilləşməsi, əməyin xarakteri, mexanizmlərinin əsaslandırılması, tətbiq edilməsi vacibliyi meydana çıxır. Onun formalaşmasında əsas rol oynayan amillərdən biridə tələbatdır. Tələbat həm fizioloji, həm də iqtisadi amil olmaqla, rifahının yüksəldilməsinə əsaslanır. Tələbat demoqrafik quruluşundan, yerli resurs və potensialından düzgün, qənaətli, səmərəli istifadəsindən asılı olaraq inkişaf edir. Tələbat dinamik, dəyişən proses olduğundan, onun ödənilmə dərəcəsindən asılı olaraq dəyişilir.

Sosial sahələrin inkişafında sosial amillər dedikdə, daha çox aşağıdakılarla müəyyənləşir:

- yoxsulluq,
- əhalinin peşə səviyyəsi,
- əməyin xarakterinə görə ailələrin tərkibi göstəricisi.

Sosial amil bundan başqa yaşayış, təhsil səviyyəsi ilə əhatələnirki, onlarda öz aralarında qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, tədqiqatlara əsasən qeyd olunur ki, təhsil səviyyəsinin yaşayış indeksinin hesablanmasında əsas amil olaraq qəbul edilir. Təhsil səviyyəsi indeksi dedikdə, onun həyat indeksi kimi rolu, savadlı insanların gəlirləri və xərclərinə nisbət differensiasiyası ilə müəyyənləşir.

Sosial sahələrə aid olan təhsil, mədəniyyət, elm sahələri maddi və mənəvi nemətlər istehlakının fəaliyyət dairəsidir. Təhsil səviyyəsinə, sağlamlıqlıq göstəricisinə, ətraf mühitin qorunmasına və s. sahələrin qorunmasına qoyulan investisiya ümumilikdə milli iqtisadiyyatda rifah səviyyəsinin göstəricisi kimi əsaslandırılır.

Sosial sferanın həyat səviyyəsinin araşdırılması istiqamətləri üzrə akademik N. M. Rimaşevskaya, İ. Zaslavskaya, V. F. Mayer, A. Ə. Əliyev, Ə. Q. Əlirzayev tərəfindən əsərlərində tədqiq edilmiş, hərtərəfli öyrənilmişdir.

Sektorun iqtisadi mənbələri, makroiqtisadi tarazlıq, dayanıqlı inkişaf baxımdan prioritetlərə bölünür. Sosial prioritetlərin nəticələri baxımından səmərəli ölçüsündən əhalinin demoqrafik göstəricilərinin qütbləşməyə təsir edən idarəetmə prinsipləri vardır. Bu prioritet istiqamətləri aşağıdakı bölümlərə ayırmaq olar:

Əhalinin həyat səviyyəsi makrosəviyyəli məqsəd olmaqla, iqtisadi inkişafın sosial nəticəsi kimi ali məqsədlər rolunu oynamaqla, sahə, ərazi planlaşması, idarə edilməsinin əsas göstəricisidir.

Sosial problemlər əhatə dairəsinə görə, uyğun olaraq funksional makroiqtisadi sahə və funksional ünvanlı xarakter daşıyan meyllərdir. Bütün bunlarla yanaşı, sahələrin inkişafı məqsədilə həyat səviyyəsi maddi və mənəvi əhalinin tələbat göstəricisi ilə yanaşı, istehlak olunan maddi və mənəvi nemətlərin məcmusu kimi formalaşır. İstehlak olunan nemətlərin çox olmasına baxmayaraq, bəzən tələbat o qədər inkişaf edirki, onun ödənilmə dərəcəsi faizə nisbətən az dəyişir.

İstehlak səviyyəsi əhali gəlirlərinin məcmu göstəricisi ilə yekunlaşdığı kimi, onun dəyişmə xarakterinə təsir edən demokratik tərkib və bazar münasibətləri sistemində istehlakın təhlili formalarından xeyli asılıdır. Belə ki, özəlləşdirmə inkişaf etdikcə maliyyə şəffaflığı yaratmaq zəruri amildir. Bu amil isə ona stimül yaradır və yüksəldilməsi ilə nəticələnir.

Milli iqtisadiyyat inkişaf etdikcə əhali gəlirlərinin formalaşma mənbələri pullu xidmət yaxud, bölgü və yenidən bölgü sisteminin təkmilləşməsi yolu ilə inkişafın yüksəlməsində mühüm rol oynayır. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə sosial sahələrin təsirlərindən biri də, xidmət sferasıdır. Belə ki, xidmət sferası bazar

tipli inkişaf istiqamətlərində yeni iş yerlərinin açılması , bununla yanaşı əlavə kapitalın iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsini tənzimləyir. Milli iqtisadiyyatda iqtisadi artım baş verdikcə, əhali istehlakında maddi tələbat ödənildikcə xidmətə olan ehtiyaclar artır. Bununla da xidmət sferasında maliyyələşdirmə və mülkiyyət formalarına görə təsnifatı, xidmət sferasının ÜDM artımı, o cümlədən daha çox təminat səviyyəsinin artması, məişət xidməti və sağlamlıqla bağlı xərclər hesabına xidmət edən sferası genişlənir, inkişaf edir.

Təhsilin inkişafı həyat səviyyəsinin sahələr və istehlak üzrə təhlili üçün əsas, bazis rol oynayır. Xalq təsərrüfatında daha çox, əhalinin sayı, onun məşğulluğu, ərazi üzrə yerləşməsi, ölkədə təhsil alanların ümumi səviyyəsi, ölkənin iqtisadi inkişaf istiqamətlərində integrasiya problemlərini həll etmək üçün inkişaf etdirilir. Təhsilin əhalinin həyat səviyyəsində təsiri maddi-mənəvi əsasları vardır. Belə ki, maddi əsası pullu və pulsuz təhsil sistemi təşkil edir. Milli iqtisadiyyatda təhsilin müəyyən bir hissəsi müəssisə və təşkilatların, əhalinin öz vəsaiti hesabına maliyyələşir. Ancaq, təhsilsahəsinin maliyyələşməsinin əsas mənbəyi dövlət büdcəsidir. Təhsilin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsirinin iqtisadi göstəricisi, onun səmərəli təşkili ilə bağlıdır. Belə ki, səmərəli təşkili, idarə olunması üçün düzgün planlaşma yaxud, dövlətin bəzi mexanizmlərinin tətbiq olunması əsasıdır. Təhsilin düzgün təşkil olunması dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- maliyyələşmə mənbələri,
- vergi sistemi,
- özəlləşməsi,
- təhsil sferasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və s.

Milli iqtisadiyyatda bu sferasının müasir şəraitdə sosial statusu daha çox prioritet istiqamət sayılır. Belə ki, həyat səviyyəsi yaxşılaşdıqda ailə gəlirləri çoxaldıqca təhsil hər bir şəxsin mənəvi ehtiyaclarını ödəməyə istiqamətləndirir. Təhsil sahəsində əhalinin təhsilə olan tələbatının maddi dəyərləri olan tələbatının maddi dəyərləri mənəvi dəyərlərə nisbətən zəif olur.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində təhsilin dinamikası, dəyişmə meyili, istiqaməti respublikamızda ixtisaslı kadrlara olan tələbatı ilə müəyyənləşir. Bundan başqa, ölkədə hər bir şəxs potensial onun tələbatının daşıyıcısıdır. Həyat səviyyəsinin formalaşması, perspektiv inkişafın əsas istiqaməti kimi təhsil indeksi əsas göstərilir. Həyat səviyyəsinin maddi-mənəvi əsası kimi, inkişaf səviyyəsi iqtisadi rolu təhlil olunur. Məhz ona görə, onun maddi-mənəvi tələbatın ödənilməsində rolu onun həyat tərz-i istiqamətlərində özünü göstərir.

Milli iqtisadiyyata əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhalinin perspektiv sosial inkişafının müəyyənləşdirilməsi, əhalinin perspektiv sosial inkişafının müəyyənləşdirilməsi, adambaşına düşən təhsil ocaqları və yaxud kapital resurları, maddi və texniki təminat, təhsil sahəsinin dünya standartlarına uyğunluğunun müqayisəli təhlili ilə müəyyənləşir.

Sosial sahənin bir növü olan səhiyyənin inkişafında həyatın yüksəldilməsində əsas rol oynayır. Belə ki, əhalinin sağlamlıq göstəricisi, orta ömür müddətinin uzunluğu, səhiyyə ocaqları ilə əhalinin əhatələnməsi milli iqtisadiyyatda rifahın əsas inkişaf göstəricilərindəndir. Səhiyyə sahəsinin inkişaf göstəricisi yoxsuluq proqramının reallaşdırılmasında əsas amil olaraq tədbirlər proqramının tərkib hissəsidir. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində səhiyyənin inkişaf proqramının tərkib hissəsi kimi aşağıdakılar qəbul olunur:

- ✓ səhiyyənin inkişafı,
- ✓ maddi-texniki bazası,
- ✓ kadr potensialı,
- ✓ təşkilati-iqtisadi idarəetmə forması,
- ✓ təşkilati-iqtisadi idarəetmə məzmunu və s.

Azərbaycanda həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə səhiyyə sistemi proqramının əsas məqsədi tibbi xidmətin təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətli səhiyyə xidmətinin təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətli səhiyyə xidmətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Səhiyyə sisteminin öyrənilməsi, fəaliyyəti iqtisadi, sosial tələbatı ödəməyə yönəldilir, həmçinin əhalinin rifah səviyyəsini artırır. Səhiyyə sahəsinin tənzimlənməsi sosial kriteriyalar zəminində həll olunur. Belə ki, sosial

kriteriyaların meyarı səhiyyənin sağlamlıqda rolu ilə bağlıdır. Səhiyyə sahəsi öz inkişaf göstəriciləri ilə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilir. Bu göstəricilər natural və dəyər göstəriciləri formasında ifadə olunur.

Səhiyyə sisteminin tənzimlənməsində ilk növbəti əhalinin sayı əsas götürülür, bununlada səhiyyə sisteminin ərazi üzrə yerləşməsinin əsas sxemi qurulur. Çünki, bu sxemin qurulmasında əsas məqsəd səhiyyə sahə sisteminin əhalinin tələbatına uyğun yerləşdirilməsidir. Belə ki, səhiyyə ocaqları hər min nəfərə uyğun olaraq, xidmət göstərən obyektidir. Səhiyyə sahəsinin inkişafı ölkəmizdə keyfiyyət meyarı kimi qəbul edilməlidir. Bu sistemin inkişaf etirilməsi ölkə üçün sağlam mühitin yaradılması, təmin olunması deməkdir. İntensiv artım, məhsuldar qüvvələrin istifadəsi texnologiyalarının inkişafı, köhnəlməsi, qıtlıq, ərzaq problemi və digər problemlər səhiyyə sahəsinin dövlət tənzimlənmə siyasətinin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Səhiyyə sahəsinin maliyyələşdirilməsi müxtəlif mənbələrdən ola bilər. Bu sistem mərkəzləşdirilmiş dövlət büdcəsi vasitəsilə əsas mənbə rolunu oynayaraq öz fəaliyyətini təmin edir. Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatda səhiyyə xidmətinin əhaliyə, əhalinin vəsaiti hesabına təşkili, planlaşması mövcuddur. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə səhiyyənin yerləşdirilməsində əhalinin maddi vəziyyətini, onun yaş tərkibini, məşğuliyyətini, ənənəvi sağlamlıq dərəcəsini nəzərə almaqla aparılmalıdır.

Səhiyyənin inkişafında əhalinin tələbatına uyğun olaraq maddi-texniki baza ilə xidmət arasında tələbat, ixtisaslı kadrlarla tələbat arasındakı nisbətdir. Həyat səviyyəsinin sosial sahələr üzrə əmək haqqının differensiasiyasının qiymətləndirilməsiylə makrosəviyyədə təhlil edilir. Əmək haqqının səviyyəsi sosial sahələrin inkişafı, onun əhalinin milli iqtisadiyyatda bazar iqtisadi şəraitində faydalı fəaliyyəti ilə ölçülür.

Rəqabət mühiti əmək bazarında ucuz iş qüvvəsinin olması, əməkhaqqının onun faktiki yaratdığı faydadan az ola bilər. İş qüvvəsinin çox olması, o cümlədən iş yerlərinin aşağı olması meyilləri əməkhaqqının aşağı olmasına gətirib çıxara bilər. Məşğulluğun təmin olunmasıyla əhalinin rifahının yüksəlməsinə səbəb olar.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə iqtisadi artım, ölkə iqtisadiyyatında investisiya qoymaqla iş yerlərinin açılmasıyla əməkhaqqı, gəlirlər, həmçinin onun strukturunu təkmilləşdirmək bütün əhali sosial-demoqrafik qruplarının tələbatını ödəmək tərəfindən axtarılmamışdır.

Həyat səviyyəsinin inkişafında regionlarda sosial sahələrin inkişafı təsirin göstərir. Regionlarda sosial sahələrin inkişafı həyat səviyyəsinə özünəməxsus təsir göstərir. Ölkəmizdə hər bir regionda məşğul olanların sayı, onların orta aylıq gəlir səviyyəsi, regionun maddi və xidmət təminatı səviyyəsi ilə ölçülür. Regionların iqtisadi inkişafı həmin regionun tərkibində istehsal olunan, regiona gətirilən ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının ümumi həcmi, eləcə də adambaşına düşən səviyyəsi ilə ölçülür. Bele olan şəraitdə, regionların inkişafı, təmərküzləşməsi milli iqtisadiyyatda investisiya axınınada səbəb ola bilər. Həyat səviyyəsi inkişaf etdikcə problemləridə artır. Bu problemlərin tənzimlənməsində aşağıdakı həll yolları, mexanizmləri göstərilmişdir:

- a) yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması tədbirləri;
- b) işsizlik probleminin həlli;
- c) qeyri-neft sektorunun inkişafı;
- d) regionların inkişafı;
- e) qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya.

Yoxsulluq probleminin həlli hər bir ölkədə daim imkanların, qloballaşan dünya iqtisadiyyatının resurslarının səmərəli və məqsədli təşkiliylə daha çox səmərə verə bilər. Yoxsulluq sosial-iqtisadi proses olub, dünya ölkələrinin hər birinin inkişaf dinamikasının qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq formalaşır, o cümlədən ictimai, siyasi və iqtisadi quruluş cəhətlərinə uyğun olaraq intensivliyinə, həll səviyyəsinə, həll yollarına görə fərqlənir. Sosial sahələrin inkişafında yoxsulluq probleminin həlli, ölkənin iqtisadi potensialdan istifadə etməklə, tədbirlərin reallaşma mexanizmlərinin təşkilindən və daxili sosial-iqtisadi siyasətin region xüsusiyyətlərindən asılıdır. Yoxsulluq Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının mühüm həlqəsi olub, onun formalaşmasının əsas amilləri olan iqtisadi artım, bölgü və istehlak olunan maddi və mənəvi nemətlərin həcmi və

strukturu ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan əhalinin təbii artım səviyyəsi hər bir işləyəne münasib olan işləməyənlərin sayı, təqaüdçülərin ümumi sayı, onların müavinətlərin həcmi, o cümlədən təbii iqlim şəraiti yoxsulluğun miqdarını müəyyən edir. Yoxsulluqla bağlı yanaşmalar müxtəlifdir. Bu yanaşmalara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- mütləq yoxsulluq,
- nisbi yoxsulluq,
- subyektiv yoxsulluq,
- məhrumiyyət,
- insani yoxsulluq,
- çoxfaktorlu yoxsulluq.

Həyat səviyyəsinin inkişafına mane olan yoxsulluğun əsas səbəblərindən biri iqtisadi resursların məhdud olmasıdır. Lakin resursların mövcud olmasına baxmayaraq qeyri-bərabər bölgəsində yoxsulluğa səbəb olan amillərdəndir. İlk növbədə resurs çatışmazlığında cəmiyyət sadəcə yoxsulluq və ərzaq problemi ilə üzləşdiyi halda resursların qeyri-bərabər bölgəsində bunlarla yanaşı, sosial bərabərsizliklər, narazılıqlarda özünü büruzə verir və yoxsulluğun xroniki problemə çevrilməsinə səbəb olur. Yoxsulluq geniş miqyasda rifaha doğru müsbət dəyişikliyi özündə ehtiva etməlidir. DSK nəticələrinə əsasən, 2008- 2015 il lər arasında müqayisə etsək yoxsulluğun göstəricisi 13 faizdən 5 faizə düşmüşdür. Lakin, ötən il respublikamız üçün ürəkaçan nəticə əldə etməmişdir [30].

Postneft dövrünə keçidlə əlaqədar sosial sahələrin inkişafının əsas səbəblərindən biri əhalinin həyat səviyyəsinin təhlili və müasir şəraitə uyğun modelləşdirilməsidir. Müasir mərhələdə əhalinin rifah səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə qarşıda duran ən böyük problemlərdən biri, əmək qabiliyyətli yaşında olan iqtisadi fəal əhalinin məşğulluq səviyyəsini yüksəltməklə işsizlik səviyyəsinin azaldılmasıdır. Bu məqsədlə, həyata keçirilən tədbirlərdən biri “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” konsepsiyasında Azərbaycan Respublikasının əhalisinin işsizlik səviyyəsinin minimum həddə salınması əsas prioritet istiqamət kimi seçilmişdir.

FƏSİL II. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ SOSIAL SAHƏLƏRİN İNKİŞAFININ KOMPLEKS TƏHLİLİ

2.1. Sosial sahələrin dinamik inkişafını müəyyən edən amillər

Azərbaycan Respublikasının sosial inkişafı məqsədilə, dövlət proqramlarının tədbirlərin həyata keçirilməsi, ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmiş, iqtisadiyyatın dinamik inkişafına təkan vermişdir. Xalq təsərrüfatının yüksəldilməsində social sfera aid elm, elmi xidmət sahəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Elmin inkişafı elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin artırılması, yüksəldilməsinin həlledici amilidir. Dinamik inkişafı müəyyən edən əsas amillərdən biri insan amilidir. İnsan amili geniş, çoxcəhətli, o cümlədən mürəkkəb bir anlayışdır. İstənilən sahədə, ümumilikdə cəmiyyətin inkişafında, elmi-texniki tərəqqi, robotların hazırlanmasında və s. sahələrdə insan amilindən istifadə olunur.

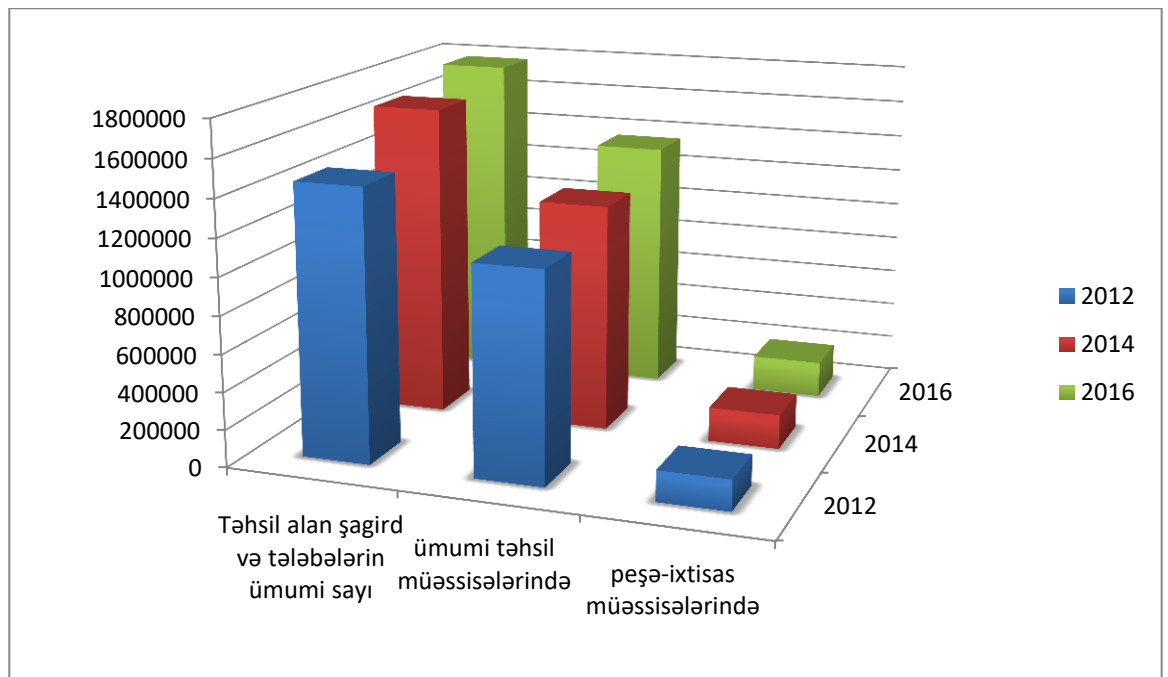
Postneft dövrünə keçidlə əlaqədar, qeyri-neft sektorunun inkişafı, istehsalın intensivləşdirilməsi, onun səmərəliliyinin artırılması, ümumiyyətlə sosial sahələrin inkişafının sürətlənməsi ilk növbədə insan amilindən asılıdır. İqtisadi-sosial sahələrin dinamik inkişafını müəyyən edən amillər müxtəlifdir. Belə ki, bu amillərə təbii ehtiyatların həcmi, istehsalın təşkili, xidmət sahələrin inkişaf səviyyəsini və s. göstərmək olar. Ölkəmizdə son illər elmin inkişafına, yeni texnologiyaların, o cümlədən kosmik sənayesinin inkişafına böyük diqqət yetirilir. Belə ki, dinamik inkişafın dəstəkləyici amili olan bu sahələr xüsusən insan amili ilə bağlıdır.

Prezident İlham Əliyevin son 13 ildə qarşıya qoyduğu ən ümdə məsələlərdən biri intellektual irəliləyişə nail olmaqla, davamlı inkişafa, rifahın təmin edilməsidir. Milli iqtisadiyyat innovasiyalı inkişaf strategiyası, qlobal rəqabət şəraitində elmi potensialının, insan amilinin davamlı şəkildə yüksəldilməsi, gənc, yaradıcı, o cümlədən yüksək intellektual səviyyəli insanların istedadından maksimum şəkildə yararlanmaq milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafını zəruri edir. Bu məqsədlə, 2009-cu ildə Prezident İlham Əliyev tərəfindən yaradılmış Elmin İnkişafı Fondu, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin, layihələrin həyata keçirilməsində dəstəkləyici rol oynayır.

Fond dövlət, qeyri-dövlət təşkilatlarında elmi fəaliyyətlə məşğul olan elmi qurumların layihələrini, tədbirlərini stimullaşdırmaq məqsədi qarşıya qoymuşdur.

Sosial sahələrin dinamik inkişafını müəyyən edən amil kimi insan amili, intellektual səviyyənin yüksəldilməsi məqsədilə, ölkəmizdə təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Statistika komitəsinin göstəricilərinə əsasən ölkəmizdə 2015/2016-cı illərdə dövlət və qeyri dövlət əyani ümumtəhsil müəssisələrinin sayı 4461 olmuşdur. Ölkəmizdə təhsil növləri üzrə təhsil alan şagird və tələbələrin ümumi sayı, 2015/2016-cı illər üzrə 1775061 nəfər olmuşdur. Həmçinin ümumi təhsil müəssisələrində 1356080 nəfər, ilk peşə-ixtisas müəssisələrində 194481 nəfər, xarici ölkələrdən tələbələrdə daxil olmaqla orta ixtisas təhsil müəssisələrində 56455 nəfər, ali təhsil müəssisələrində və doktoranturada 16803 nəfər təhsil almışdır.

Dinamik inkişaf amilinə nəzər salaraq, əhalinin 2014- cü ildə hər min nəfərə düşən orta illik sayı 9535,1, 2015-ci ildə isə 9649,4 olmuşdur. İqtisadi fəal əhali isə hər min nəfərə 4840,8, 2015-ci ildə isə 4915,3 nəfəriəhatə etmişdir. 2005-2015-ci illərdə BƏT(Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) metodologiyasına əsasən, bütün işsizlər nəzərə alınaraq 2015-ci ildə min nəfərə 243,7 nəfər olmuşdursa, məşğul olan əhalinin sayı 4671,6 olmuşdur. Gender bərabərliyinin təmin edilməsi siyasətinə yönəldilən diqqət işləyən qadınların artımında özünü büruzə vermişdir. Belə ki, 2015-ci ildə muzzdla işləyən qadınların sayı min nəfərə 2263,4 nəfər olmuşdur, bu isə ötən ilə nisbətən 36,6 artmışdır. 2015-ci ildə işçilərin orta aylıq əmək haqqı artaraq 2014-cü ilin göstəricisinə əsasən 444manatdan 466manatdan yüksəlmişdir.

Mənbə: www.azstat.org

Ölkəmizdə bütün xəstəlik sinifləri üzrə xəstələnmiş əhəlinin sayı 1824086 nəfər olmuşdur. Bu xəstəlik sinifləri üzrə ən çox tənəffüs orqanlarının xəstəlikləridir ki, 752669 nəfər əhəlidə diaqnoz qoyulmuşdur.

Səhiyyənin inkişaf göstəricilərinə əsasən aşağıdakı cədvəldə elmi-tədqiqat bölmələrinin ştatında olmayan, lakin tədqiqat işləmələri yerinə yetirən, ali təhsil müəssisələrdə çalışan elmi-pedaqoji işçilərin sayı daxil edilməklə, Tibb və əczaçılıq elmləri üzrə tədqiqatçıların sayı (nəfər) göstərilmişdir(Cədvəl 2.1):

Cədvəl 2.1

Tibb və əczaçılıq elmləri üzrə tədqiqatçıların sayı

İllər	Cəmi	Alimlik dərəcəsinə malik olanlar:	
		elmlər doktorları	fəlsəfə doktorları
2010	2 023	202	925
2011	1 537	134	739
2012	2 515	117	892
2013	2 806	147	889

2014	2 049	267	1 214
2015	2 054	272	1 211

Mənbə: www.azstat.org

Sosial sahənin dinamik inkişafını müəyyən edən amillər sırasında yeni sənaye sahəsi olan ərzaçılıq məhsullarının istehsalı sənayesinin yaradılması ilə rifaha nail olunmasıdır. Bu məqsədlə, Pirallahı sənaye parkı yaradılmışdır ki, buda ərzaçılıq sahəsində fəaliyyətin lisenziyalaşdırılmasının asanlaşdırılmışdır.

Dinamik inkişafı müəyyən edən amillərdən biridə əhali gəlirləridir. Belə ki, əhali gəlirləri maddi təminat, istehlakın əsas meyarı dövlət büdcəsinin istifadəsi digər xüsusi vəsaitlərin bölgüsü hesabına formalaşır. məhz buna görə də əhali gəlirlərini tənzimlənməsi ayrı- ayrı mənbələrin, əhalinin ümumi gəlirlərinin formalaşmasında rolu qiymətləndirilməlidir. Əhali gəlirləri pul və natural formada olan gəlirlərdir. Pul gəlirləri il ərzində əhalinin pul formasında əldə etdiyi gəlir, natural gəlirsə il ərzində əhalinin xüsusi şəxsi təsərrüfatından, ictimai və kollektiv təsərrüfatdan, digər mənbələrdən əldə etdiyi natural istehlak şeylərinin məcmusudur. Maliyyə büdcəsinin əsasını dövlət büdcəsi, bələdiyyə büdcəsi, əhalinin özünün vəsaiti hesabına formalaşması ailə büdcəsini təşkil edir. Məhz bu səbəbdəndə büdcə sisteminin təkmilləşməsi, əhalinin istehlakı, sahibkarlıq haqqında qanunlar sosial sahələrin dinamik inkişafının maliyyə əsasını təşkil etmişdir.

Əmək haqqı dinamik inkişafın əsas amilidir. Belə ki, əmək haqqının minimum səviyyəsi üçün qarant sistemi yaratmaqla, onun differensiyası, əməklə əmək haqqı arasında, əməyin nəticəsiylə onun ödənilməsi arasında uyğunluğun təmin edilməsi məqsədilə tədbirlər hazırlanmalı, həyata keçirilməlidir. Əmək haqqı digər sahələrin təminat formaları üçün ölçü və ilkin hesab edilir.

Dinamik inkişafı təmin etmək məqsədilə əmək ehtiyatlarının strukturu, ixtisaslı kadrların istifadəsi baxımından işlənməlidir. Beləki, ixtisaslı kadrların hazırlanması, fasiləsiz təhsil sisteminin inkişafı, o cümlədən istehsal daxili təhsil

və qeyri-dövlət təhsil sistemində əhalinin maliyyə imkanlarının təmin edilməsi nəticəsində reallaşdırılır.

Respublikamızda dinamik inkişafını təmin edən xidmət sahələrinin intensiv inkişafı, məşğuliyyət strukturunun əksər hissəsini etmək üçün tədbirlər çoxluğu hazırlamaqla nail olunmalıdır. Belə ki, daha çox regionlarda, sahibkarlığa, xırda və orta biznes fəaliyyətinə, fərdi istehsal formalarına dəstəkləyici tədbirlər sisteminin tətbiq olunması işsizliyin qarşısının alınmasına, xidmət sahələrinin intensiv inkişafı nail olunması ilə nəticələnər.

Ölkəmizin formalaşmış insan kapitalının, həmçinin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirməklə,

- ✓ İnstitusional və biznes mühiti daha da yaxşılaşdırılması,
- ✓ İnfrastruktur yaradılması,
- ✓ Təhsil-təlim prosesi, həm də ixtisaslı kadr hazırlığının,
- ✓ Əmək bazarı və biznes sektoru arasında koordinasiyanın effektivliyi artırılması,
- ✓ Elm və texnologiya tutumlu xidmət sektorunun investisiya cəlbediciliyi artırılması,
- ✓ Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üzrə əsas prioritetlər müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra 1995-ci ildə “Milli İnsan İnkişafı İndeksi Hesabatı” 1992-ci ilin göstəricilərinə əsasən hesablanmışdır. 1993-cü ildə BMTİP-in hesabatında ölkəmizdə inkişaf indeksi göstəriciləri əks edilmişdir. Lakin həmin illərdə respublikamızda müstəqilliyimizin yeni əldə edilməsi, hərbi təcavüz nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin mövcudluğu, ictimai həyatın mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti insan inkişafı indeksinə öz təsirini göstərmişdir. 1995-ci ildə dünya ölkələri arasında ölkəmiz 174 dünya ölkələri arasında 99-cu yer tutmuşdur. Lakin, iqtisadi artım nəticəsində 2004-cü ilin inkişaf indeksi göstəricilərinə görə, 187 dünya ölkələri arasında ölkəmiz 91-ci yerdə qərarlaşmışdır. 2015-ci ildə isə göstərici 78-ci yerə yəni, orta insan inkişafı qrupundan yüksək insan inkişafı qrupuna yüksəlməyə nail olmuşdur.

Nikah və boşanmaların illər üzrə dinamikasına əsasən qeyd etmək olarki, ölkədə hər min nəfərə düşən nikahların dinamikasında azalma olsada(7.2), boşanmaların sayında dəyişiklik baş verməmişdir.

2015-ci ilin statistik rəqəmlərinə əsasən əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayı 4462 təhsil müəssisələrində təhsil alan şagirdlərin sayı isə 1 533 309 nəfər olmuşdur.

Qiyabi (axşam) ümumi təhsil müəssisələrinin sayı 7, təhsil alanların sayı 2772 nəfər olmuşdur. Ümumi təhsil müəssisələrində müəllimlərin sayı (əsas heyət) cəmi 158 275 nəfər, müəllimlərinin tərkibində 124332 nəfər qadın müəllimə təşkil edir.

Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı 2014-cü ildə 108, 2015-ci ildə artaraq 111-ə yüksəlmişdir. Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramı üzrə təhsil alanların sayı isə, 2400 nəfərdən 2282 nəfərə enmişdir. Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı 2014-cü ildə 64 müəssisədən 2015-ci ildə sayı artıb 78 müəssisədə fəaliyyət göstərmişdir. Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramı üzrə təhsil alanların sayı, 535 nəfərdən 593 nəfər olmuşdur. Sosial İnkişaf nəzəriyyəsi daha yaxşı məqsəd və vəzifələri həyata keçirmək üçün cəmiyyətin çərçivəsində keyfiyyət dəyişiklikləri izah etmək çalışır. Development enerji, səmərəlilik, keyfiyyət, məhsuldarlıq, mürəkkəbliyi, anlama, yaradıcılıq, sənətkarlıq, istifadə edilməsi xüsusiyyətlərini yuxarı artan hərəkət kimi bütün tarixi dövrlərdə cəmiyyətlər tətbiq bir şəkildə müəyyən edilə bilər. Dinamik inkişaf sadəcə sosial dəyişiklik prosesi deyil, bəzi xüsusi nəticələr üçün siyasət proqramları müəyyən edilir. Son beş əsrlərdə bu proses sürəti, intensivliyi qədər seçilmiş, son onilliklər ərzində sürətlənmişdir. Sosial dəyişiklikdə idarə mexanizinin daha yaxşı təşkili üçün aparıcı maarifləndirmə siyasəti aparılır. Cəmiyyətin tərəqqisi üçün yeni daha yaxşı imkanlar hissələri zaman uğurla yeni açılış istismar təşkilatının yeni formaları inkişaf edir. Təşkilatın yeni formaları nəzərdə nəticələr əldə etmək imkanlarından istifadə etmək üçün mövcud enerji, bacarıq resurslarını istifadə etmək daha yaxşı ola bilərlər.

Xalq təsərrüfatının sürətləndirilməsi nəticələrinə təsir bir çox amillər tərəfindən idarə olunur ki, ilk olaraq sosial dəyişiklik bir motiv olmalıdır. Motiv dəyişiklikdə meydana gələn maneələri aradan qaldırmaq üçün kifayət qədər güclü olmalıdır. Həmçinin o, paytaxt, texnologiya, dəstək infrastruktur kimi vəsait tələb edir. Cəmiyyət mədəniyyəti müdafiə edərsə, mədəniyyət cəmiyyəti xilas edir. İnsan dəyərinin əsas meyarı - nə onun milliyyəti, nə dini, nə doğulduğu yer, nə peşəsi, yalnız onun ruhi(əqli və mənəvi) mədəniyyətidir. Sosial sahələrin dinamik inkişafını müəyyən edən amillərdən biridə Kulturologiyanın inkişafıdır. Kulturologiya müxtəlif cəmiyyətlərin milli mədəni proseslərinin obyektiv qanunauyğunluğunu özündə əks etdirməklə, insanla mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqəni öyrənir. Mədəniyyət cəmiyyətin tükənməz inkişaf mənbəyi, cəmiyyətin rifahı, onun keyfiyyət mənbəyidir. Dövlət başçısının həyata keçiridiyi siyasət nəticəsində elm fondunu, bilik fondlarını yaradılmışdır. Multukultarizm mərkəzinin yaradılması ölkəmizdə davamlı inkişafın, ilkin olaraq intellektual mədəniyyətin inkişafı üçün stimül olmuşdur. Dinamik inkişafı müəyyən edən amillər kimi kulturologiyanın əhəmiyyətli səciyyəsi odur ki, o, ölkənin milli maraqlarına cavabdeh olan bir neçə istiqamətlərin uyğun qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməyə imkan verir.

Məşhur filosof Con Dyuinin fikrinə görə, təhsil həyata hazırlıq deyil, təhsil həyatın özüdür. O qeyd edirdi ki, ən geniş anlamda təhsil həyatın davamı üçün əsas vasitədir.

Sosial təhsil sistemi rifahı təşviq, marjinal qrupların ümumi xüsusilədə, problem həlli, insanların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə strategiyasının keçirilməsinin müdaxilə formasıdır. Fəaliyyət sistemi problemlərin qarşısını almaq, üstəlik bütün şəxslərə onların hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi, onun obyektiv ictimailəşmə proseslərin optimallaşdırılması üçündür. Müxtəlif şəbəkələrdə şəxslərin təsis etdikləri ünsiyyət inkişafına yardım edəcək, onun hərəkətinə imkan verəcəkdir. Eyni zamanda, sosial-mədəni təşviqi əlbəttə maraqlı tərəflərin perspektivlərini genişləndirməkdir ki, o müxtəlif mədəni mülkiyyət əldə etməyə tamamilə açıq qalacaqdır. Dinamik inkişafın əsas

amillərdən biri də cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasıdır. Bugün müasir tipli cəmiyyətin formalaşdırılması İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının tətbiqiylə bağlıdır. Şəxsi biliklərin kollektivləşməsi, kollektiv cəmiyyətin formalaşması bir sözlə informasiya mühitinin genişlənməsi milli iqtisadiyyatda əsas prioritet istiqaməti kimi kitabxana fəaliyyətinin tərəqqisini müəyyənləşdirmişdir. Kitabxana fəaliyyətin inkişafıyla əlaqədar müstəqillik əldə etdiyimiz vaxtdan bugünədək dövlət proqramları həyata keçirilmişdir. Respublikamızda kitabxana informasiya sferasının tətbiqinə, inkişafına dair dövlət proqramının imzalanması mühüm rol oynamış, iri kitabxana müəssisələrin yaradılmışdır. İKT texnologiyalarının tətbiqiylə oxuculara xidmət göstərilməsi ali səviyyədə qurulmuşdur. 2010- cu ildən etibarən elektron kitabxana, virtual biblioqrafik xidmət göstərilmişdir.

Postneft dövrünə keçidlə əlaqədar kitabxana işinin qurulmasında qarşıda duran əsas vəzifə cəmiyyətin informasiya əldə etməsini təmin etmək, habelə gələcək perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Sosial təhsillə bağlı funksiyaları arasında: kontekstlərdə, davranışlarında, yaxud, təcrid bir vəziyyətdə şəxslər və ya qruplar, müəyyən münasibətlər müşahidə etməklə haqqında məlumat toplamaq , eyni fənlərlə əlaqədə onların həyatını, problemlərini, əlaqələrini, hər halda ən yaxşı olan strategiyalarını tapmaq üçün iştirakı artıracaq ki, oda açıq-aydın həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır. Strategiyanın planlaşdırılması nəticəsində həmin fənlər müəssisələrində müvafiq olaraq ictimai, məktəb ya da iş arasında vasitəçilik yaranacaqdır.

Bizim dünya təhsil sisteminə inteqrasiya etməyimiz bildiyiniz kimi, iki halda, asanlaşdırmaq, fəaliyyət sahəsi daha yaxşı iş şəraitinə görə rəqabət edə bilər. Həm daha yaxşı imkanları ilə, həm də professional hazırlığa malik olan şəxsiylə bağlı, daha yaxşı bir gələcək zövq qatqı təmin edə bilər.

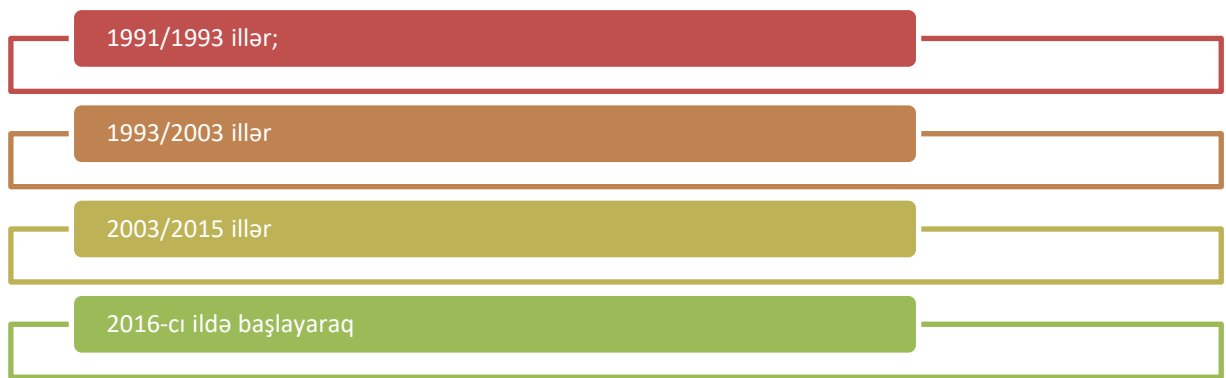
Ola bilsinki, bəzi ölkələrdə təhsil fəaliyyəti kifayət qədər resurs səfərbər edə bilməsin. Ancaq bütün ölkələrdə təhsilin ictimai həyatda mərkəzi rolunu qeyd-şərtsiz qəbul edir. Təhsil şəxsiyyətin bacarıq və davranışlarının

təkmilləşdirilməsinin elə bir prosesidir ki, təhsil fəaliyyəti zamanı əqli yetkinlik və fərdi inkişafa nail olur.

2.2. Sosial sahələrin inkişafının prioritet istiqamətləri.

Reallıqdır ki, 2009-cu ildən başlayaraq dünyanı bürüyən maliyyə və iqtisadi böhran 2016-cı ildə də müşahidə olunmuşdur. Təbii ki, milli iqtisadiyyatımız dünya iqtisadiyyatının bir hissəsidir. Nəticə olaraq, ötən il respublikamız çətin iqtisadişərait keçmişdir. Həmçinin neft qiymətinin dünya bazarlarında 3-4 dəfə aşağı düşməsi, neft-qazla zəngin olan ölkələrin, o cümlədənə respublikamızın gəlirlərinin kəskin şəkildə azaltmışdır. Belə bir dövrdə iqtisadçı ekspertlər vəziyyətdən çıxış yolunu ancaq ciddi islahatlar aparmaqda görürlər. Bu baxımdan mürəkkəb siyasi- iqtisadi proseslərin davam etdiyi postneft illərində Prezidentin iqtisadi strategiyası çərviçəsində sosial sahələrin inkişafına yönəldilmişdir. Sektorun potensial resurslarından məqsədli şəkildə istifadə edilməsi tək bu sahənin deyil, o cümlədən qeyri/neft sektorunun potensial resurslarından bəhrələnərək digər sahələrində inkişafına, o cümlədən əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Böhranlı vəziyyət nəticəsində, milli iqtisadiyyatımız ziyana uğrasada, 2015-ci ildə ümumdaxili məhsul 1,1 faiz, sənaye istehsalı 2,4 faiz, qeyri-neft sənayesi 8,4 faiz artmasına baxmayaraq, 2016-cı ildə kənd təsərrüfatı 2,6 faiz, ölkənin qeyri-neft sənayesi 5 faiz artmışdır. Bu göstəricilərə əsasən Azərbaycan Respublikası Davos Dünya İqtisadi Forumunun Azərbaycan ilə bağlı verdiyi hesabat müsbətdir. Hesabatda göstərilirki, ölkənin rəqabət qabiliyyətiyinə görə ölkəmiz 3 pillə qabaqlayaraq 37-ci yerdə qərarlaşıb. Azərbaycan Respublikasında dövlət tənzimlənməsində, qeyri-neft sektorlarının inkişafının əsas göstərilməsi 2004-cü ildən prioritet istiqamət kimi seçilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar özəl sahibkarlığın genişlənməsi, dövlət tənzimlənməsinin mürəkkəbləşməsi, iqtisadi durumlarının dəyişkənliyi dövlət iqtisadiyyatını 4 mərhələyə bölmüşdür. Belə ki, bunlar aşağıdakılardır:

İlkin mərhələ - sosial-iqtisadi tənəzzül mərhələsidir. Bu illər ərzində ölkəmizdə müharibə baş verməsi, 20 faiz torpaqlarımızın erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olunması, məcburi köçkün və qaçqın problemi, digər problemlər nəticəsində müstəqilliyimizin itirilməsi təhlükəsiylə qarşılaşmışdıq. Bu illərdə inflyasiya, hiperinflyasiya 1700-ə çatmışdır ki, bu isə iqtisadiyyatda tənəzzülə səbəb olmuşdur. Bu mərhələdə əhalinin həyat səviyyəsi olduqca aşağı düşmüşdür. ÜDM 17%-ə qədər azaldılmışdır.

İkinci mərhələ ölkəmizdə sabitlik dövrü kimi qeyd olunur. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması, beynəlxalq şöhrəti, mürəkkəb, çətin əməyi nəticəsində milli iqtisadiyyatda tərəqqiylə nəticələnmişdir.

Sosial sahələrin inkişafının təhlili, əhalinin social ehtiyaclarının ödənilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlətin əsas prioritet istiqaməti olmuşdur. DSK göstəricilərinə əsasən, Ümum daxili məhsul 2003-cü ildəki 7147 milyon man.dan, 2015-ci ildə 54352 milyon manata, adambaşına 873 milyon manatdan 5704 manatadək artmışdır.

Prezidentin 6.12.2016 tarixli imzaladığı fərmanıyla iqtisadiyyatın inkişafını 11 əsas istiqamət üzrə Strateji Yol Xəritəsinin imzalanmasında yerli ekspertlər və “beyin mərkəzləri” ilə yanaşı, Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü nəticəsində, ABŞ-ın “Mc Kinsey” şirkəti də iştirak edib. Ölkəmizdə postneft dövrü həm neft asılığının, həm də milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, diversifikasiyası kimi fəaliyyətləri özündə əks etdirir.

2016-cı ildə iqtisadi böhran şəraiti rəqabət mühitinə, investorların yatırımınada təsir göstərmişdir. Yerli investorlarımız yatırım qoyuluşlarını son 2

ildə 16 milyard dollardan 3,7 milyard dollara qədər endiriblər. Xarici investorlar isə 2016-cı ildə 1,3 milyard dollar azaldıblar. Bu göstəricilər rəqabət mühitinin azaldığına əsas vermişdir. Milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına təsir göstərən problemlərdən biridə dövlət borcunun artırılmasıdır. Belə ki, göstəricilərə əsasən 2016-cı il 1 oktyabr tarixli məlumatda qeyd olunurki, ölkəmizin xarici borcu 7,5 milyard dollardır. Buda son 9 ayda borcu 13 faiz artdığını göstərir. Əvvəlki illərlə müqayisədə xarici borcun ÜDM təxminən 8-9 faiz təşkil etmişdir.

“Doing Business” hesabatına əsasən ölkə ön yerlərdə qərarlaşmışdır. 2014-cü ilin sonundan başlayaraq iqtisadi böhranın kəskinləşməsinə zəmin yaradan neft qiymətində kəskin enmə, o cümlədən 2015-ci ildə ümumdünya səviyyəsində geoiqtisadi, geosiyasi vəziyyət, həmçinin bu halların nəticəsi olaraq yaranmış vəziyyətin həllinə uyğun qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində, ayrı-ayrı istiqamətlərinə diqqət göstərilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin göstəricisinə əsasən, dinamik inkişafını təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu islahatların əsasında maliyyə sabitliyi, maliyyə qurumlarının likvidliyi təmin edilməklə, sosial sahələrin digər istiqamətlərində əsaslı islahatlar həyata keçirilir.

Ötən il pilot layihələr çərçivəsində BƏT (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) ilə birgə Göyçay və Şamaxı rayonlarında 32 aztəminatlı ailənin sosial sahələrin müxtəlif istiqamətləri üzrə özünüməşğulluq imkanlarına yiyələnmələri təmin olunmuşdur. Sərəncama uyğun əhəlinin özünüməşğulluğunun təmin olunması üçün 6 milyard vəsait ayrılmışdır.

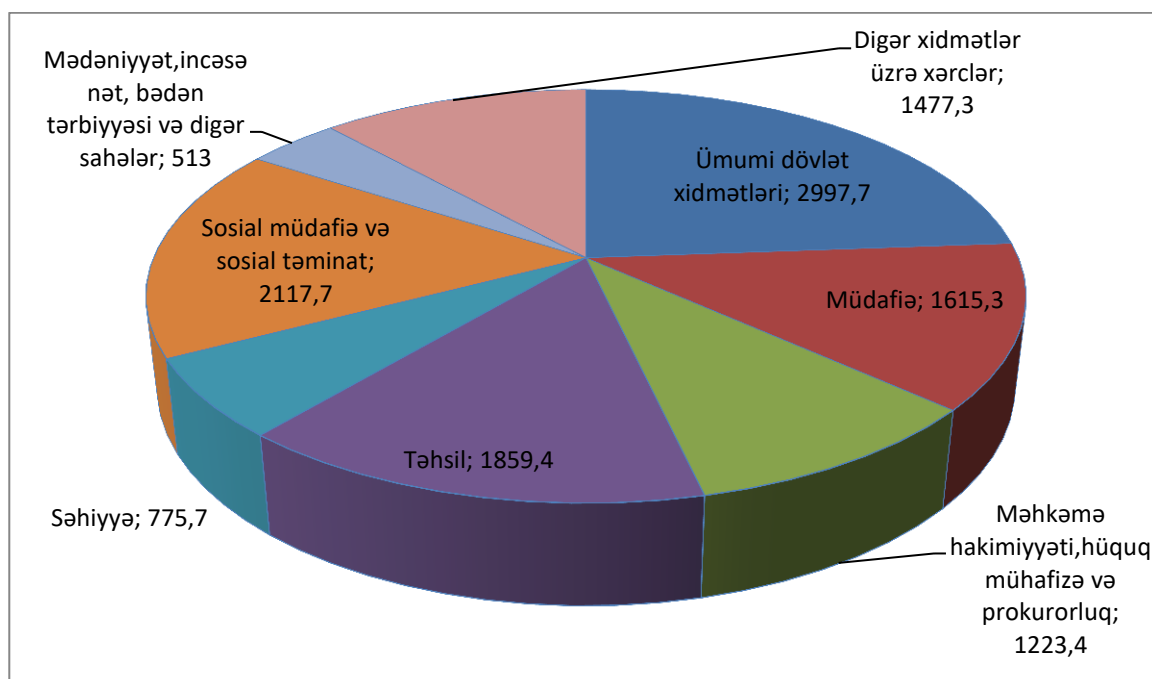
Milli iqtisadiyyatımızda əsas prioritet istiqamətlərindən biri ölkə əhalisinin bilik, bacarıqlarla təmin edilməsidir ki, bu məqsədlə yaradılan Dövlət İmtahan Mərkəzinin yaradılması sosial sahənin prioritet istiqaməti olan təhsil sektorunun inkişafına müsbət addım olmuşdur.

Dövlət başçısı sosial rifhı artırmaq məşğulluq səviyyəsini inkişaf etdirmək məqsədilə yeni iş yerlərinin açılması, o cümlədən işçilərin əməyinin mühafizəsiylə bağlı ölkəmizdə ötən il qanun təsdiq edilmişdir. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində bu istiqamətdə qəbul edilmiş qərarın sosial sahələrdə, ümummilli

iqtisadiyyatda işləyən işçilərin həyat və sağlamlığının qorunmasında profilaktik tədbirlərin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Konstitusiyasının 95-ci maddəsinə əsasən 2017-ci il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət xərcləri funksional təsnifatına görə qruplaşdırılmışdır (Diaqram 2.1)

Diaqram 2.1 2017-ci ilin dövlət xərcləri(milyon manat)

Mənbə: www.maliyye.gov.az

Dövlət büdcəsindən 2017-ci il üzrə ümumi dövlət xidmətlərinə çəkilməsi nəzərdə tutulan xərclər 2,997,7 milyon manat, Sosial müdafiə və təminata 2,117,7 milyon manat, Müdafiəyə 1,615,3 milyon manat, təhsilə 1859,4 milyon manat, səhiyyəyə 775,7 milyon manat, məhkəmə hakimiyyəti, hüquq mühafizə və prokurorluq 1223,4 milyon manat, digər xidmətlər üzrə xərclərəsə 1477,3 milyon manat təşkil etmişdir.

Müasir iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi məqsədilə uzunmüddətli tədbirlərin həyata keçirilməsində nəzərdə tutulur ki, 2025-ci ilə qədər 450 mindən çox yeni iş yerləri açılacaq. Budə məşğulluğun artırılmasıyla iqtisadi artıma nail olunacağı nəzərdə tutulmuşdur.

Milli iqtisadiyyat üzrə 2020-ci ilədək strateji baxış ilk növbədə, milli iqtisadiyyatın xarici mənfəət təsirlərdən, o cümlədən milli iqtisadiyyatın strateji baxışı qısamüddətli dövrdə sabitləşməsindən, ortamüddətli dövrdə şaxələnməsi, hərəkətverici qüvvələr sayəsində inkişaf xəttinin bərpa edilməsində, dövrün sonunda isə milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya etməklə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına nail olmaqdır.

Ali təhsil kapitalının formalaşmasına, onun inkişafına təsirini iki şəkildə büruzə verir. İlk növbədə insan kapitalının formalaşmasında birbaşa iştirak edən ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, yeni biliklərin yaranmasında, tətbiqində, ötürülməsində bilavasitə iştirakı kimi büruzə verir.

Strateji yol xəritəsinin tədbirlərinə əsasən, ölkəmizdə iqtisadi-sosial baxımdan daha səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılması dəstəklənməsi, elcədə bu məqsədlə ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, qlobal təhsil məkanına inteqrasiyası, ali təhsilli kadrlara tələbatın ödənilməsi, həmçinin ali təhsilin informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində islahatlar sürətləndiriləcəkdir.

İnsan İnkişafı Hesabatlarının əsasən bildirmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının məqsədyönlü fəaliyyəti əhalinin rifahının və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına doğru istiqamətlənmişdir. Bu gün Azərbaycanın iqtisadiyyatı dinamik inkişafdadır, o cümlədən iqtisadiyyatımız ictimai həyatda, iqtisadi, siyasi və sosial sahələrdə köklü dəyişikliklər yaşanmaqdadır. İnsan inkişafı konsepsiyası ən ətraflı, çoxşaxəli inkişaf modeli sayılmaqla, iqtisadi artım, sosial müdafiənin təmin edilməsi, siyasi və mədəni azadlıqlar, ətraf mühitin qorunması, gender bərabərliyi və ictimai həyatın digər aspektlərini əhatə edir.

Dünya iqtisadiyyatında inkişaf etmiş ölkələr dedikdə, ölkəsinin əhəlisinə yüksək dəyər verməsi nəzərdə tutulur. Milli iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün insan kapitalına verilən dəyərə Ulu öndər Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 1994-cü ildə atəşkəs haqqında razılığın əldə olunması, daha sonra Azərbaycanın karbohidrogen resursları üzrə müqavilələrin yekunlaşdırılması nəticəsində ölkənin həyatında çoxdan arzulanan yeni inkişaf

mərhələsi başlanmışdır. İnsan kapitalının inkişafı nəticəsində 1969-cu ildə 244 ixtisas üzrə respublikadan kənara 47 tələbə göndərilmişdir. Anca bu rəqəm illər keçdikcə artıb, 1980-ci ildə rəqəm 1400 olmuşdur. Sosial sahələrin inkişaf problemlərinin resurs təminatı, normativ bazası ayrılıqda hər biri vahid sistem halında da təsvir olunur, həlli yolları tapılır.

Sosial sektorların inkişafının sistem təsviri aşağıdakı pillələri əhatə edir:

1. Hazırda olan iqtisadi, sosial meyllərin, dinamik dəyişmələrin, o cümlədən onların başlıca göstəricilərinin, real vəziyyətin ideal və yaxud hər hansı konseptual məqsədlərlə müqayisəsi verilir;
2. Sosial inkişafın prioritetləri mövcud normativ və standart prinsipləri və parametrlərə çatmaq üçün elmi, pragmatik amillərə uyğunlaşmaqla, müxtəlif seçimlərdə şərti və ya əsaslandırılmış müddəalarla həyata keçirilir;
3. Sosial inkişafın müxtəlif sahə və ərazi, o cümlədən resursların istifadəsi seçimləri ilə dəyişmə meylləri, qarşılıqlı əlaqələri, davamlı inkişaf strategiyası planlaşdırılır;
4. Mövcud şəraitdə sosial inkişafın reallaşma şərtləri və nəticələrini əldə etmək üçün trayektoriya dəyişməsinin məntiqi sxemi həyata keçirilir.

Ölkəmizdə sosial prioritetlər müasir iqtisadi inkişafın nəticələrini üstün tutmaqla, əhalinin tələbatı sistemində, onun sosial sektorun inkişafda əldə olunan səviyyəsini əsas tutmaqla, öz məqsədlərini əhatə edir.

Sosial sahələrin inkişaf etdirmələri məqsədilə həyata keçirilən uzun müddətli strategiyanın prioritetlərinə: əhalinin rifahının yüksəldilməsi, yoxsulluğun azaldılması, tam məşğulluq, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, o cümlədən əhalinin inkişaf indeksinin maksimal həddə çatdırılması, onun inkişaf etmiş ölkələrdə olan göstəricilərə uyğun tərtib edilməsi yolu ilə strukturunda milli-mədəni və etnik xüsusiyyətlərin təşəkkülünü misal göstərmək olar.

Makroiqtisadi göstəricilərə uyğun olaraq, iqtisadi artım, ümum daxili məhsul, ondan əhalinin həyat səviyyəsinin inkişafı üçün ayrılan vəsaitlər, təminatlar, istehlak həcmi, insanın orta ömür müddəti, o cümlədən sosial infrastrukturun inkişafı ilə səciyyələndirilir.

Milli iqtisadiyyatın sosialyönlü siyasəti yalnız neft sektoru ilə deyil, bununla yanaşı qeyri-neft sektorunun, sosial müdafiə prioritetlərinin üstünlüyü seçilib, təmin olunması yollarının əsaslandırılması ilə planlaşdırılır.

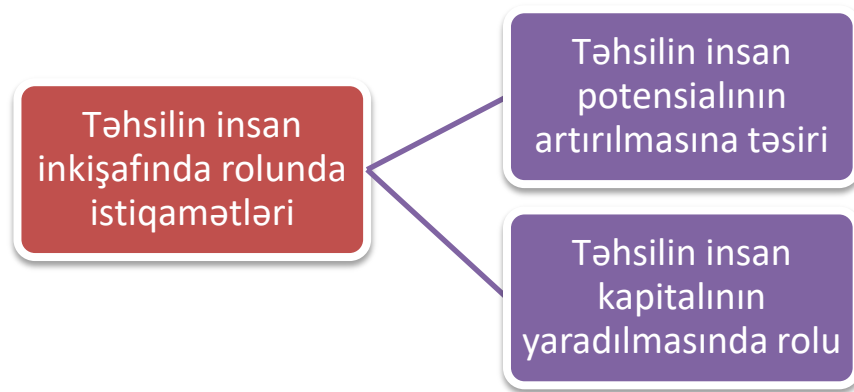
Ölkəmizdə əsas əlahinin uzun müddətli sosial tələbatları, həmçinin onların ödənilməsi iqtisadi siyasət və tənzimləmə mexanizmlərinin prioritet istiqaməti olaraq proqnozlaşdırılır. Əhalinin həyat səviyyəsi, sosial sahələrin problemlərinin həlli bəzi mikro, makro tapşırıqlarının həllinin seçim variantlarını araşdırmağı tələb edir. Postneft dövrünə keçid şəraitində ölkəmizin inkişaf modeli investisiyayönlü siyasətlərin vəhdətinə yönəlir.

Sosial sahələrin inkişaf proqnozları sahə və ərazi üzrə müxtəlif problemlərin, həmçinin ünvanlı funksional təyinatına görə təyin edilib, planlaşdırılır. Hər bir sosial mühitdə işdə, perspektiv şəraitdə əhalinin gəlir, həmçinin istehlak balansını tərtib edilməklə, baş verən struktur dəyişmələr başlıca mövzu olaraq təhlil edilir.

Sosial sahələrin inkişafı indeksində təhsil insanın bilik, bacarıq və sərişətlər əldə edilməsi sahəsində öz imkanlarını genişləndirir, o cümlədən insan kapitalını formalaşdırır, həyatın keyfiyyətini dəyişir, iqtisadi artımın mənbəyi rolunu oynayır. Yüksək təhsilli insanlar yeniliklərin tətbiq edilməsinə, əldə etdikləri nəticələri, təcrübələri gənclərlə bölüşməyə daha meyllidirlər. Təhsilin sayəsində həm elmi biliklər, elmi yeniliklər gənc nəsillərə ötürülür, həm də bütün cəmiyyətin intellektual potensialı formalaşır. İnsan inkişafının ən mühüm səciyyəvi aspektləri, o cümlədən insanlar arasındakı əməkdaşlıq, ədalətlik, dayanıqlıq, insan təhlükəsizliyi kimi aspektlər təhsillə birbaşa bağlıdır.

Təhsil insan inkişafı indeksinin komponentlərindən biri olmaqla, özəl və dividendləri nəşildaxili və nəşillərarası qeyri-iqtisadi faydalardır ki, onlar gözlənilən ömür uzunluğu, qidalanma statusu, nəşilvermə əmsalı, ana və uşaqların sağlamlığı, ətraf mühitə olan münasibət kimi göstəricilərlə təyin olunur.

Təhsilin insan inkişafında rolundan danışanda söhbət mütləq iki istiqamətdən birinə yönəlir ki, bunlar aşağıdakılardır:

Dünya dövlətlərinin hər biri milli inkişaf strategiyasının istiqamətlərinə, insan potensialı təhsil sisteminin prioritetlərinə həlledici təsir göstərir. Dövlət idarəçiliyi üçün vacib olan məsələlər əslində insan potensialının inkişafına birbaşa təsir edir. İnsan potensialını mənə cəhətdən ona yaxın görünən insan kapitalıyla qarışmaq salmaq olmaz, çünki insan kapitalı, işçi qüvvəsinin səriştələri, təsəvvürləri, məhsuldarlığı nəzərdə tutulduğu halda, insan potensialı fərdlərin çoxşaxəli rollarının optimal şəkildə reallaşması üçün gərəkli olan bacarıqlar, biliklər və davranışlardan ibarətdir.

İnsan potensialının inkişafı iqtisadiyyatın mənfəətinin artması, iqtisadi artım inkişafı səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün şərait yaradır ki, bununla yanaşı sosial sahələrin bir növü olan təhsil sferasında özü-özlüyündə iqtisadi artımın, milli sərvətin formalaşdırılmasının vacib şərti rolunu oynayır. Almaniya, Yaponiya və İsveçrə kimi yüksək gəlirə malik olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında ümumi kapitalın 80%-dək hissəsi insan kapitalından ibarətdir. Bəzən ölkələr arasında elə bir halda yaranır ki, bir ölkənin iqtisadi göstəriciləri eyni regionda yerləşən və təhsil səviyyəsi ondan aşağı olan qonşu ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən aşağı olur.

Ali təhsilli əhalisi olan ölkələrdə zəif iqtisadi inkişafı bir neçə amillə izah etmək olar:

- insan kapitalından qeyri-effektiv istifadə;
- təhsilə və insan kapitalına sərmayələrin qeyri-rasional şəkildə həyata keçirilməsi;
- təhsilin keyfiyyətinin aşağı olması;
- ölkənin inkişafı üçün düzgün strategiyanın seçilməməsi.

İnsan İnkişafı indeksinin yüksəldilməsində dövlət təhsil siyasəti həyata keçirir. Təhsil siyasəti təhsil sisteminin effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsinə yönəlmiş dövlət fəaliyyətidir. Təhsil ictimai həyatın bütün sahələrinə təsir etdiyindən təhsil siyasəti çoxşaxəli və strateji əhəmiyyətli istiqamətlərə ayrılmışdır.

Ölkəmizin insan inkişafı indeksinin yüksəldilməsi çərçivəsində təhsil sisteminin qarşısında duran vəzifələrin effektiv icrası 3 istiqamətdə aparılır:

1. Biliklərin əldə edilməsi;
2. Biliklərin hər kəs üçün ümumi təhsilin təmin edilməsi, ömür boyu təhsil üçün imkanların yaradılması;
3. Biliklərin ötürülməsi.

Təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən dövlət proqramlarından əlavə, təhsilin səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilir. Buda təhsil sisteminin inkişafına, həyata keçirilən proqramların sürətlənməsinə şərait yaradır.

Hal-hazırda sosial sahələrin inkişafında dövlətin qarşısına qoyduğu vacib məsələ ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması olmalıdır. Bəzən ölkədə kadr ixtisaslaşmasına axın bir istiqamətdə olur, budə digər vacib sektorlarda kadrların çatışmazlığına gətirib çıxarır. İnsan inkişafı yüksək səviyyədə olan ölkələrdə adətən inkişafa ehtiyacı olan sektorlar üçün strateji layihələr həyata keçirərək boşluğu aradan qaldırırlar. Ölkəmizdə də bu sahədə layihələr həyata keçirilir. Belə ki, neft sektorundan əldə olunan gəlirlər neft sahəsində bacarığın inkişafıyla yanaşı qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də turizm, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sektorlarının inkişafına yönəldilir.

Müasir dövrdə sosial sahələrin inkişaf perspektivləri iqtisadi siyasətin sahə, ərazi, idxal, ixrac və struktur artım istiqamətlərini özündə müəyyənləşdirir. Sosial prioritetlər milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli strategiyanın prioritet istiqamətlərini, konseptual idarəetmə problemlərini, onların həll yollarını müəyyənləşdirir. Sosial inkişafın müasir postneft dövrünə keçid modelində əsas parametrlərini, dinamikanı, iqtisadi inkişafın artım səviyyəsini, bölgü və yenidən bölgü hədəflərini və hədlərini müəyyənləşdirir. Sosial inkişafın təhlili rolunun əsas istiqaməti olaraq

tələb, təklif səviyyəsi sağlamlıq göstəricilərinə təsiri, sosial müdafiənin perspektiv tələbatına uyğun inkişafına şərait yaradan sahələr, mexanizmlər vasitəsiylə təhlil olunur. Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud dinamikası, onun strukturuna, perspektiv ehtiyatlarına uyğun olaraq yeni təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

2.3. İnsan inkişafı indeksinin yüksəldilməsində sosial sahələrin rolunun təhlili

Hər bir dövlətin real sərvəti insandır. İnsan hər bir sahənin inkişafında xidmət göstərən əsas qüvvədir. Məhz bu cəhətdən insan inkişafı konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi həm analitik, həm də praktiki baxımdan faydalı ola biləcək paradigmadır. İnsan inkişafı hesabatlarının hər il keçirilməsi nisbi olaraq, dünya ölkələri arasında bir birilə müqayisə olunur. Ölkəmiz bu hesabatlardakı yüksək insan inkişafı kateqoriyasına 2010-cu ildə daxil olmuşdur. İnsan inkişafı cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin müxtəlif aspektlərini, müstəqil mühit yaradılmasını, təhsili, insan hüquq və azadlıqlarını, gender, bərabərsizlik problemlərini, cəmiyyətin siyasi- mədəni azadlıqlarını, əhəlinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, habelə digər aspektlərini əhatə edir.

Dünya ölkələri arasında insan inkişafı göstəricisini qiymətləndirmək məqsədilə BMT- nin inkişaf proqramı tərəfindən həyata keçirilən insan inkişafı indeksidir ki, insan inkişafı konsepsiyasına əsaslanır. Bu konsepsiyanın bəzi bölmələri vardır ki, aşağıdakıları göstərmək olar:

- İnsan seçimi mühitinin genişləndirilməsi;
- İnsanların həyat səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- İnsanların sağlam ömür müddətini təmin edən resursları əldə etmək imkanının yaradılması;
- İnsanların təhsil səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- Gəlir vasitəsilə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq, həmçinin gəlir vasitəsilə insan seçimini genişləndirilməsi;

İnsan seçimi imkanlarının genişləndirilməsi, rifahın yüksəldilməsi prosesi əsas rol oynayır. İnkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, sağlam ömür sürmək,

yüksək yaşayış səviyyəsinə malik olmaq üçün zəruri olan resursları əldə etmək məqsədilə gəlir vəsaitlərindən istifadə olunur.

Əhalinin həyat səviyyəsi məhsuldar qüvvələrin inkişafından, iqtisadi münasibətlərin xarakterindən asılı olması o deməkdir ki, nə qədər yüksək səviyyədə inkişaf edərsə o cümlədən, qarışıq iqtisadiyyata malik olarsa, həmin ölkələrdə həyat səviyyəsidə yüksək olar. Azərbaycan Respublikasında gələcək perspektiv üstünlüklərə malik olduğunu, daha yüksək inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olacağını qabaqcadan proqnozlaşdırmağa şərait yaradan amillərə bunları göstərmək olar.

Bu imkanlarla yanaşı, ölkəmizdə təkcə neft amilinə söykənməməli, həmçinin sosialyönlü iqtisadiyyata əsaslanmalıdır. Postneft dövrünə keçid ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, bu sahələrin dünya iqtisadiyyatına cavab verən iqtisadi, sosial və istehsal infrastrukturunun formalaşdırılması dövlətimizin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas prioritet istiqaməti olmuşdur. Sosial sahələrin rolunun təhlili insan inkişafı hesablanması metodologiyasına əsaslanır. Belə ki, insan inkişafı aşağıdakı indekslərdən ibarətdir:

Təhsil indeksi göstəricilərinə əsasən demək olar ki, ölkədə savadlılıq göstəricisi yüksək olsada, bəzən ölkədə funksional savadsızlıq, təhsil keyfiyyəti aşağı olur. III riyazi hesablanmasındakı metodoloji dəyişiklik aşağıdakı kimidir:

$$III = \frac{İsağ + İtəh + İüdm}{3} \Rightarrow III = \sqrt[3]{İsağ + İtəh + İüdm}$$

İnsan inkişafı indeksi yüksəldilməsinə müsbət və mənfi təsirlər özünü göstərir. Yəni, məşğulluq imkanlarının artması, ictimai səlahiyyətlərin genişlənməsi, gəlirlərin ədalətli bölgüsü, iqtisadi artım, mədəni sərvətin zənginləşməsi, gender bərabərliyinin təmin olunması, gələcək nəsillərin mənafeələrini nəzərə almaq və s müsbət təsirlərdir. Müxtəlif xəstəliklərin yayılması, əhali təbəqələşməsinin kəskinləşməsi, iqtisadi böhran və siyasi münaqişələrin artması mənfi təsir olaraq iqtisadi artımın fəaliyyətini ləngidir. İnsan inkişafı insan kapitalının məcmuu göstəricisidir. III (İnsan İnkişafı İndeksi) 0 və 1 arasında minimum və maksimum dəfələrlə ifadə olunur. İnsan İnkişafının təmin edilməsi məqsədilə ilk növbədə ölkədə təhsil, sağlamlıq xidmətlərinin təşkilinə nəzarət edilməlidir. Qeyd etmək olar ki, bu xidmətlərə olan təklifi nəzərə almaqla dövlət büdcəsi vəsaitlərinə qənaət edilir və xərclənmələrin effektivliyini artırır.

Yaşayış standartlarının göstəricisində insan inkişafı göstəricilərindən biridir. Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə, əhalinin ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi və fəaliyyət istiqamətləri proqnozlaşdırılır. Əhalinin sürətli artımı və ya azalması davamlı inkişafa öz təsirini göstərir. Əhalinin əsasən yüksək inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olur.. III əhalinin demoqrafik göstəricilərinin təsir rolu vardır. Belə ki, hər bir yaş-cins strukturunda cəmiyyətin ehtiyacları dəyişir. Uşaq və cavan əhalidə sosial sahələrə (təhsil, tibb və s) investisiyalar tələb, orta yaşlı əhali yığıma tələb, ahıllar isə tibbi xidmətə, pensiya ehtiyaclarına yönəlir.

Məhz buna görədə ölkədə yaşlı əhalinin xüsusi çəkisi yüksəkdirsə, onda iqtisadi artım yavaşlayar. Lakin İnkişaf etmiş ölkələrdə demoqrafik göstəricinin: doğum və ölümün aşağı səviyyəyə düşməsi həmin ölkələrdə işçi qüvvəsi himayəsində olan əhalidən üstün olması ilə nəticələnir. Məhz bu cəhətdən demoqrafik yük əmsalı aşağı düşür, əhali gəlirləri yüksəklə artır.

DSK məlumatına əsasən, ölkəmizdə ötən ilə nisbətən bu il əhali 1,1 faiz artaraq, 9810 nəfər olmuşdur(yanvar ayına nəzərən müqayisədə). 2016- cı il statistik göstəricilərinə görə, 159 min doğulmuş körpə qeydə alınmış və yeni doğulan körpələrin 47 faizini qızlar təşkil etmişdir. Bu isə onu göstərir ki, hər doğulan qız uşağına 114 oğlan düşür. İnsan inkişafı indeksi göstəricilərindən biri də, ölüm hallarının qeydə alınmasıdır ki, ötən il ölkəmizdə 56,7 min ölüm halı qeydə alınmışdır. Bu isə 2015- ci ilin statistik rəqəmlərinə görə, hər min nəfərə düşən ölüm səviyyəsini 0,2 artırmışdır.

İnsan İnkişafı İndeksinin yüksəldilməsində həyata keçirilən iqtisadi islahatların göstərici kimi əhalinin minimum yaşayış səviyyəsində qiymətləndirilir. Belə ki, yaşayış minimumunu təyin edən əhalinin alıcılıq qabiliyyəti inflyasiya göstəricilərinə əsasən dinamik dəyişir. Buda onunla nəticələnirki, əgər inflyasiya səviyyəsi yüksəlsə, o zaman istehlak üçün lazım olan nemətlərin səviyyəsi artmış olar. Yaşayış minimumu formalaşmasına minimum əmək haqqı, minimum pensiya, o cümlədən şəxsi sahibkarlıqdan daxil olan vəsaitlər səbəbinə yaranır. Yaşayış minimumun formalaşmasına aid olan minimum əməkhaqqı istehlak büdcəsi ilə təhlil olunub, proqnozlaşdırılır. Minimum əməkhaqqı bu il üçün 116 man. müəyyən edilmişdir. Bu isə 11manat artaraq, 105 manatdan 116 manata yüksəlmişdir.

Son illərdə ölkədə iqtisadi idarəetmə siyasətində dövlətin rolunun azalması, həyat səviyyəsi və tənzim olunma strukturlarının fəaliyyətini qeyri-təbii gücləndirir. Bunun nəticəsi olaraq, ölkədə yaranmış pul-əmtəə nisbətləri pozulur. Dövlətin həyata keçirdiyi sərəncamlar, proqramlar, tədbirlər nəticəsində bu münasibətlər nizamlanır. Lakin ötən il milli iqtisadiyyatda neftin qiymətində baş verən dəyişikliklər pul-əmtəə münasibətlərində öz təsirini göstərmişdir. Əhalinin

yaşayış səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısını almaq, əhalinin rifahının eləcə də orta və aşağı(yoxsul) təminatlı ailələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə ölkənin dövlət büdcəsində mövcud olan varidatında hər bir ailənin payı olmalıdır. Bu payın nəticəsində sosial sabitliyə nail olmaq olar.

Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı indeksinin yüksəldilməsində sosial sektorların rolunu təhlil edərkən, cəmiyyətin pullu və pulsuz təhsil, səhiyyə, elm və mədəniyyət sahəsində əhalinin bütün qruplarının normal olaraq, bu fəaliyyətlərdən yararlanması nəzərə alınmalıdır. İnsan İnkişafı İndeksinin yüksəldilməsi məqsədilə, ölkəmizdə bugün sahibkarlığın rolunun artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, bu ildən etibarən dövlət başçısının qəbul etdiyi sərəncama əsasən hər il respublikada aprelin 25- i “Sahibkarlar Günü” kimi qeyd ediləcəkdir. Bu isə sahibkarlıq fəaliyyətinə göstərilən diqqəti bir daha sübut etmişdir. Dövlət insan kapitalı fəaliyyətinə diqqət göstərməklə, sahibkarlıq fəaliyyətinin müdafiə olunmasına, milli sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə, o cümlədən yerli istehsalçıların mənafeyinin xarici təsirlərdən qorunmasına və s. bu kimi fəaliyyətlərə özü yerinə yetirilməsinə nəzarət etmişdir. Bundan başqa sahibkarlığın fəaliyyət istiqamətlərindən biri də, investisiya və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması ilə milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına, eləcə də yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və mövcud ictimai- siyasi sabitliyin möhkəmlənməsinə nail olmaq qarşıya prioritet məqsəd kimi qoyulmuşdur. Son illərdə aktual mövzu olan qadın sahibkarlığı problemidir. Azərbaycan Respublikasının Baş Nazirinin müavini Əli Əhmədovun dediklərinə əsasən, qadın sahibkarlığının inkişafı məqsədilə, bu sahədə güzəştli kreditlərin verilməsi, kənd təsərrüfatı sahəsində məşğul olan qadınların bütün vergilərdən azad olunması bu sahəyə diqqəti göstərmişdir. Bu dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə qadınların daha vacib olan funksiyaları həll etməyə, ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına öz töhfələrini verməyi qarşıya məqsəd kimi qoymuşdur.

İnsan İnkişafı indeksinin təhlil olunması göstəricilərindən biri də, ölkənin təhsil göstəricisidir. Bu sektorun inkişafı ilə bağlı Təhsil Nazirliyi Dünya bankı ilə 1999- cu ildən birlikdə əməkdaşlıq etmişdir. Təhsil Nazirliyi 2009-2016 cı illərdə həyata keçirdiyi layihədə ümumi büdcəsi 45,4 milyon dollar vəsait xərcləmişdir. Bu layihənin məqsədikurikulum islahatları, müəllimlərinin ixtisasartırma fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, təlim və tədris prosesində müəllimlərin fəaliyyətlərinin yaxşılaşdırılması idi. 2010- cu ildən bu sektorun inkişafı ilə bağlı müəssisələrin fəaliyyətinin, kadr potensialının, maddi-texniki bazasının təhsil standartlarına uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası həyata keçirilir.

Ötən illərdə təhsil sahəsində həyata keçirilən işlərə bədii təhsilin inkişafı, incəsənət məktəblərinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasında aid edilmişdir. Paytaxt və regionlarda musiqi və incəsənət müəssisələrinin yenidən qurulması, təmin edilməsi tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. İstedadlı uşaqların, gənclərin üzə çıxarılması məqsədilə müsabiqələr həyata keçirilir. İncəsənət sahəsinə xüsusi diqqət yetirən ölkə başçımız xoreoqrafiya sənətinin inkişafına da önəm vermişdir. Belə ki, Bakı Xoreoqrafiya məktəbinin bazasında 2014-cü ildə ali təhsil pilləsini tədris verən Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası yaradılmışdır.

I Avropa oyunlarının ölkəmizdə keçirilməsi, dünya ölkələri üzrə zəngin mədəni irsimizin tanıtılması baxımından böyük şans olmuş, eləcə də turist axınına böyük təkan vermişdir. Ötən il dövlət müstəqilliyimizin 25 illiyi ilə əlaqədar geniş miqyasda tədbirlər reallaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatlarla mədəniyyət və turizm sahəsində əməkdaşlıq həyata keçirilmişdir. İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunandan bugünə kimi ölkəmiz Dünya Mədəniyyətlərarası Dialoq forumuna ev sahibliyi etmişdir. Müstəqil dövlət kimi həyata keçirilən ən böyük beynəlxalq tədbir, ölkəmizdə reallaşan BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumu dünyaya barış ismarıcı, respublikamızı multikulturalizmin qabaqcıl model kimi göstərildi.

Bu il “İslam Həmrəyliyi ili” elan olunması ölkəmiz üçün müxtəlif beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edəcəkdir. “Həmrəylik bizim gücümüzdür” şüarı ilə reallaşan IV İslam Həmrəylik Oyunları ölkəmizdə keçiriləcəkdir. Bu oyunlara 3000- dən artıq idmançının iştirak edəcəyi ehtimal edilir. Bundan başqa, ölkəmizdə növbəti Formula 1 yarışları keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Dünya ölkələrinin insan inkişafı indeksi ilə müqayisə edilməsində ölkədəki turizm sahəsinin inkişaf amilində təsir edir. Belə ki, turizm sahəsinin inkişaf səviyyəsi yüksək olan dövlətlərə nəzər salsaq görərik ki, bu istiqamətdə üç əsas məqamları vardır ki, onlara infrastruktur, xidmət keyfiyyəti və təbliğat aiddir. Postneft dövrünə keçid dövlətin neftdən asılığın azalması, ölkə başçısının qeyri-neft sektorunda başlıca inkişaf edilməsi məqsədiylə turizm sahəsini götürmüşdür. Bu məqsədlə regionun ən böyük dağ turizm mərkəzi olan Şahdağ Turizm Mərkəzi yaradılmışdır. Bundan başqa Tufandağ kompleksində bu sahənin inkişafına nümunədir. 2011-ci ilin “ Turizm ili ” elan edilməsi dövlətin bu sektora olan diqqətin başlıca Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin bu sahəyə olan xidmətlərinin səyi nəticəsində ümumilikdə 18 ölkədə dövlət stendi qurulmuşdur.

Ötən il turizm sektorunda inkişafı stimullaşdıracaq addımlar atılmışdır. Belə ki, Asan viza sisteminin yaradılması, viza prosesinin asanlaşdırılması nəticəsində ölkəmizə gələn turistlərin göstəricisi 11 faiz artmışdır. Strateji yol xəritəsində turizm sahəsinin təhlili və inkişaf etdirilməsi tədbirləri xüsusi əhəmiyyətli yer tutur. Bu layihənin həyata keçirilməsi turizmin inkişafında yeni pillənin başlanğıcı deməkdir. Bu tədbirlər planına ölkəmizdə yeni atmosferlərin açılması, çimmərlik turizminin inkişafı və s. aiddir. Turizm sahəsində edilən yeniliklərdən biri də “tax free” sisteminin tətbiq olunmasıdır. Turizm sektorunun inkişafı ilə bağlı tədbirlər planında turizm sahəsi üzrə peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması əsas məqamlardandır. Belə ki, Azərbaycan Turizm və Mədəniyyət Universitetində bakalavr səviyyəsi üzrə 133 nəfər, ilk peşə və ixtisas təhsili üzrə isə Bakı Turizm Məktəbində 500 şagird təhsil alır. III təsir edən amillərdən biri olan təhsil potensialı, əhalinin və onun işçi qüvvəsinin keyfiyyətini əks etdirir. Təhsil potensialı dedikdə, uzun illər toplanmış biliyin insanda əks olunan toplusu başa

düşülür. Bu sahə mürəkkəb əməklə məşğul olduğuna görə, əsasən sosial məsələlə bağlı olmuşdur. Əhalinin xarakterik xüsusiyyətlərinə görə potensial mikro, makro problemlə, təhsilin modernləşdirilməsi, təhsil alanların bacarıqlarının reallaşdırmaqla bağlı problemlərlə bağlıdır.

İnsan inkişafı indeksi yüksəldilməsi məqsədilə, müəssisələrin ixtisaslı kadrlara olan tələbatının ödənilməsi nəzərə alınır. Müəssisələrin kadrlarla təmin olunması müxtəlifdir. Belə ki, kadrlar peşə-texniki məktəblər, müəssisələrin özünün fəhlə toplanmasından və fərdi briqada formasında fəhlə hazırlığı mənbələrindən ödənilir. Müəssisələrin ixtisaslı mütəxəssisləri ali və orta ixtisas təhsili məktəblərində hazırlanmış işçi qüvvəsi təşkil edir. III yüksəldilməsi məqsədilə, ixtisaslı fəhlə kadrların hazırlanması, onların forma və üsullarının dinamik təkmilləşdirilməsini təmin edir. Maddi və qeyri maddi istehsal sahələrində ixtisasların çox olması, mütəxəssislərin kadr potensialının hazırlığı işini mürəkkəbləşdirmişdir. Belə ki, ixtisaslı kadr fəhlə hazırlığı şəhər, kənd peşə texniki litseylərində, o cümlədən müəssisələrdə təşkil olunur.

İnsan inkişafı indeksi göstəricilərindən olan sağlamlıq ən böyük nemətdir. Sağlamlıq göstəricisinin hesablanması ilə ölkədəki inkişaf səviyyəsi təhlil olunur və inkişafa mane yaradan problemlər proqnozlaşdırılıb, həll yolu tapılır. Sağlamlıq göstəriciləri dedikdə, orta ömür müddəti, müəyyən yaşa çatmaq ehtimalı olmayan əhali, şirin suya ehtiyacı olan əhali, körpələr arasında ölüm, 5 yaşına çatan uşaqların inkişafında geriləmə, səhiyyə sektoruna ayrılan vəsaitin həcmi, tibbi xidmətlərə yaxın olmayan əhali və s. aiddir. Yoxsulluq əmsalının hesablanması və digər məhrumiyyətlərin təyin olunmasında müəyyən yaşa çatma ehtimalı əsas götürülür. Bu göstəricinin təyin olunmasında dünya iqtisadiyyatında hesablamanın iki istiqamətini; inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsinin təyin olunmasında 40 yaşa çatmayanların ehtimalı, inkişaf etmiş ölkələrdə isə 60 yaşa çatmayanların ehtimalı təhlil edilir.

Səhiyyənin səviyyəsinin yüksək olan ərazilərdə uşaq ölümü az olur. Uşaq ölümü göstəricisinin qiymətləndirilməsi dedikdə, doğulmuş hər 1000 uşağın bir yaşına çatmamış ölümü nəzərdə tutulur. Bu göstəricinin yüksəldilməsi üçün

ölkənin səhiyyə sisteminin yenidən qurulmasını, ixtisaslı kadrlarla əhatə olunması təmin olunmalıdır. Ölüm səviyyəsinin ən aşağı göstəricisi əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə edilir. Bu sahədə respublikamızda sosialyönlü siyasət həyata keçirilir. Respublikamızın paytaxt və regionlarında yaradılmış, o cümlədən yaradılan müasir avadanlıqlar, müəssisələrin yenidən qurma layihələrin həyata keçirilməsi tibb müəssisələrin əhaliyə olan tibbi xidmətlərin yüksək səviyyədə olmasını təmin edir. Əgər ölkənin inkişaf səviyyəsi təhlil olunursa, o zaman büdcədən ayrılan vəsaitə nəzarət edilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə digər ölkələrə nisbətən ayrılan vəsait kifayət qədər yüksəkdir. 2017-ci il dövlət büdcəsi haqqında qanun proqramında respublikamızda səhiyyəyə ayrılan xərclərin miqdarı 775785231 manat, təhsilə ayrılan pulun məbləği isə 1.859.499.499 manat nəzərdə tutulmuşdur. Sağlam yaşamaq və uzun ömürlü olmağın səbəblərindən biri içməli suyun keyfiyyətinin yüksək olmasıdır. Bu cəhətdən suyun xüsusi qurğulardan müəyyən dərəcədə zərərsizləşdirilməsi lazımdır. Ölkəmizdə bu problemlərlə bağlı dövlət siyasəti reallaşdırılır. DSS İdarə Heyətinin paytaxtımızda keçirilmiş yığıncağında, sudan qənaətli istifadəsiylə bağlı aktual məsələlərin həllinə, təmiz su ehtiyatlarıyla təmin olunması, digər ölkələrlə birlikdə faydalı əməkdaşlığa, eləcə də üstün fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənələşməsinə öz müsbət təsiri olacağını müəyyənləşdirir.

İnsan inkişafı indeksi təhsil göstəricilərinə cəmiyyətin təhsillə əhatə olunması, orta ömür müddəti, savadsızlıq səviyyəsi, eləcə də funksional savadsızlıq aiddir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin orta ömür müddəti artmaqdadır. Təhsilə cəlb olunma əsasən, 6-23 yaş qrupu aralığında olan fərdlə aid edilir. Fərdlərin orta hesabla təhsillə məşğul olduğu illər təhsilin orta müddətini göstərir. Ölkədə əsas problem funksional savadsızlıqdır. Savadsızlıq 2 cür: ümumi savadsızlıq və funksional savadsızlıq olur. Funksional savadsızlıq yazıb oxumağı bacaran, ancaq oxudugunun mənasını dərk etməyən, öz ixtisasını tam başa düşməyən fərdlərdir. Azərbaycanda savadsızlıq səviyyəsi çox aşağı olsada, funksional səviyyəsi çox yüksəkdir. Bu problemin qarşısını almaq məqsədilə proqramlar, tədbirlər planı hazırlanır. Bunlara yeni tədriz müəssisələrinin tikilməsi,

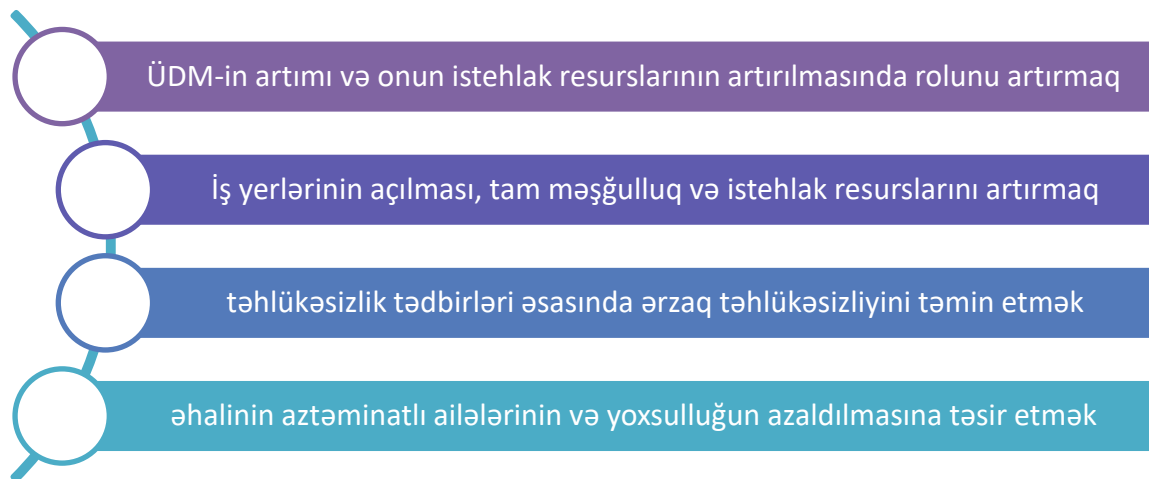
yenidən bərpası, müasir avadanlıqlarla təmin olunması, o cümlədən müəllimlərin akkreditasiyası və digərləri aid edilir.

İnsan inkişafı indeksi yüksəldilməsinin təhlil edilməsində sosial sahələrin hər birini ayrılıqda təhlil edib qarşılıqlı təsirlərini müqayisə etmək, yaranan problemlərə həll yolu təyin olunmalıdır. Strateji yol xəritəsinin tərtib edilməsi ilə qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli layihələr həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

FƏSİL III. SOSIAL SAHƏLƏRİN İNKİŞAFININ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Sosial inkişafın makrotənzimlənməsi

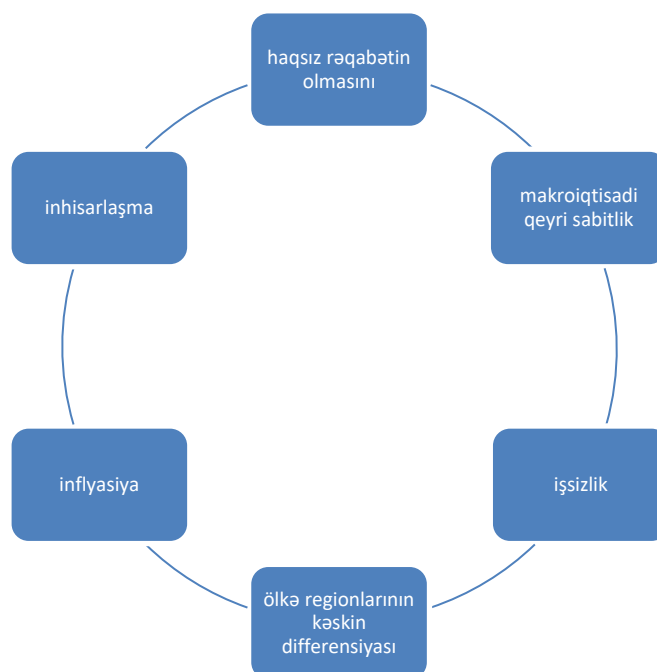
Həyat səviyyəsi, məşğulluq sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqaməti olaraq dövlət proqramlarına uyğun aparılır. Ölkənin iqtisadi artımı, onun bölgüsü, investisiya, sosial- müdafiə sistemi tənzimlənmə obyektidir. Dövlət himayəsi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

Bu tədbirlərin təşkili, idarə edilməsi məqsədi proqramlar, konkret maddi-maliyyə və təşkilati məsələləri əhatə edir.

Təcrübə göstərir ki, respublikada maddi rifahının yüksəldilməsi ÜDM, onun bölgüsü ilə müəyyənləşir. Əgər son illərdə ÜDM-in artımı 5 faiz təşkil edərsə, gəlirlərin artımı 10 faizə qədər yüksəlir. Gəlirlərin tənzimlənməsi bölgü sisteminin səmərəli təşkili ilə mümkündür.

Iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi kəmi dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin həddlərinin təyin olunması başlıca problemdir. Beləki, müdaxilə iqtisadi çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına yönəldilir. Çatışmazlıqlara nümunə olaraq aşağıdakı problemlərin həllinin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi tənzim edilməsi qarşıya ilk vəzifə kimi qoyulur.

Bundan başqa, dövlət tərəfindən sosial institutların formalaşdırılması, xidmətlərin göstərilməsi, infrastruktur sahələrinin (təhsil, səhiyyə və s) formalaşdırılması, onların dövlətin himayəsində qalmasına gətirib çıxarır. Sosial sahələrin makrotənzimləməsi bərabərliyin təmin edilməsi, səmərəliliyin artırılması, makroiqtisadi sabitliyin stimullaşdırılmasıdır. Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması tənzimləmə tədbiri kimi antiinhisar tənzimləmə tədbirləri tətbiq edilir, ocümlədən əlverişli investisiya mühiti yaradılır. Makroiqtisadi tənzimləməsi maksimal, minimal hədudlarla əhatələnmişdir. Beləki, dövlətin maksimal həddi dedikdə, iqtisadiyyatda reallaşan siyasətin strukturunda öz əksini tapır. Sosial inkişafın makrotənzimləmə metodu kimi statistik-riyazi iqtisadi metodlardan istifadə edilir. Bu metodlarla yanaşı, indeks metodu, büdcə, iqtisadi qruplaşdırma metodundan istifadə edilir.

Milli iqtisadiyyatın eləcə də, ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf istiqamətləri proqramların işlənməsi, reallaşması həyata keçirilir. Müasir dövrdə dövlət daha çox proqram metodlardan istifadəyə üstünlük verir. Proqramlar büdcə siyasətinin reallaşdırılmasında bazis rol oynayaraq, iqtisadiyyatda sosial iqtisadi məqsədləri müəyyən edib, tədbirlər planı hazırlanır. Planın hazırlanmasında məqsədyönlülük,

sistemplilik, eləcə də resurs təminatı aid edilir. Proqramlar bir neçə istiqamətlərə ayrılır:

- a. dövlət səviyyəli,
- b. regional səviyyəli,
- c. sahə səviyyəli,
- d. məqsədli proqramlara.

Sosial inkişafın makrotənzimləməsi iki qlobal aspektdən yanaşmaq olar. Beləki, ilkin olaraq həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, həmçinin yaşayışın yaxşılaşdırılması, ikinci qlobal aspektdən isə sosial mühitdə infrastrukturun yaxşılaşdırılması aiddir. İlkin istiqamətdə həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq məqsədinə iqtisadi artımı yüksəltmək, tələbatı təmin etmək səviyyəsini artırmaq daxildir. Sosial infrastruktur yaxşılaşdırmağa ayrı-ayrı aspektlərin inkişaf etdirilməsi yolu, özünü tənzimləməsi aiddir. Məhz bu istiqamətlərə görə, makroiqtisadi tənzimləmə həm funksionla, həm də sahə təyinatları üzərində qurulur.

Sosial sahələrin tənzimləməsinin həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri vardır. İstər məşğulluğun istərsə də, regionlarda yaşayış şəraitinin eyni olması, dövlət tənzimləmə funksiyasının yaradılmasına əsas olur. Başqa bir səbəbsə, qütbləşmənin baş verməsi, əhalinin həyat fəaliyyətinin eyni olmaması aid edilir. Sosial sahələrin makrotənzimləməsi dövlət və qeyri-dövlət kompleks tədbirləri həyata keçirilir. Bu tədbirlərə məqsədli proqram tələb edilir. Əhalinin rifahı, sosial ehtiyacların, o cümlədən problemlərin həll edilməsi üzrə tənzimləmə istiqamətləri müəyyənləşir [2; 519- 524].

Sosial tənzimləmə obyektı olaraq, makro-iqtisadi, eləcə də konkret funksiyalar qarşıya qoyulur. Sosial kontingentlərin mexanizmləri onun vəsait qazanmaq fəallığını müəyyən vaxt üzrə xarakteri təyin edilir. Əhalinin sosial müdafiə məqsədi üçün əhəmiyyətli olan resursların bölgüsü və təminat qaydaları uyğun elmi göstəricilərlə təyin edilmiş strukturlarla müəyyən edilir. Sosial infrastruktur aspektlərindən olan aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin əsaslarının mahiyyəti, xüsusi xüsusiyyətlərinin aqrar sahədə təzahürünü ölkə üzrə tədqiqatını aparan S.Salahov öz monoqrafiyalarında bildirmişdir [12; 56-90].

Sosial inkişafın tənzimlənməsi bir sıra prinsiplər üzərində hazırlanır. Belə ki, sosial problemlərin həll edilməsi, makro səviyyədə dinamik inkişafı, təkrar istehsal amilləri və sosial müdafiə sistemləri arasında tarazlı artımların olması ilə təyin edilir. Sosial sahələrin makroiqtisadi təsiri hər kəs üçün eyni təsirə malik deyildir. Belə ki, bu əhalinin gəlir əldə etmək qabiliyyətindən asılı olaraq dəyişir. Sosial ətraf mühitdə olan dəyişiklik sosial tələbatın quruluşu ilə təyin edilir. Sosial problemlər, həyat səviyyəsi, sağlamlıq, biliklə əhatə olunma və digər sosial sahələrin dövlət tənzimlənməsi daha çox insan tələbatı və uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı ilə bağlı prioritet istiqamətlər formalaşmışdır. Dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən başlıcası insan amilidir. İnsan amilini təmin etmək, onun formalaşma və sosial nəticələrini öyrənməklə müxtəlif problemi həll edilir.

Sosial inkişafın planlaşması və tənzimlənməsi məqsəduyğun fəaliyyət çərçivəsinə daxildir. Belə ki, o öz imkanları daxilində ölkə sosial inkişaf dinamikasına, strukturuna təsir edib bu dəyişikliyi dövlət mənafeyi baxımından həll edilməsinə yönəldilməlidir. Bununla da, inkişafın dövlət tənzimlənməsi dövlətlə əhali və əhali tələbatını təmin edən obyektiv strukturların idarə olunması məcmuunu birləşdirir. Sosial inkişafın tənzimlənməsindən əvvəl perspektiv sosial obyektlərin mahiyyətini bilmək, onların formalaşmış qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirən, eləcə də perspektiv dinamikasını müəyyən edən iqtisadi və sosial proseslərdir. Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsinin əsas obyektləri aşağıdakılardır:

1. Tələbat sistemi, onun formalaşması, dinamikası, meyilləri və perspektivəsi.
2. Milli iqtisadiyyat mühitində bölgü münasibətlərindən asılı olaraq əhalinin gəlirləri, alıcılıq qabiliyyəti və onların dinamikası.
3. Əhalinin bütövlükdə həyat şəraiti, tərz və onları formalaşdıran amillər eləcə də, fəaliyyət göstərən iqtisadi və sosial mexanizmlərin həyat səviyyəsinə təsirinin öyrənilməsi faktorları. Misal olaraq qiymət, vergi, mal təklifi, respublikada fəaliyyət göstərən xidmətin miqdarı və s. göstərmək olar.

4.Əhalinin məşğuliyyətinin əsas istiqamətləri: əmək şəraiti, azad vaxt, ondan istifadə məsələləri, təbii artım prosesi, doğum və ölüm arasındakı nisbət, demoqrafik vəziyyət daxildir.

5.Ətraf mühitin və təbii resurslardan istifadənin sosial atributları və parametrlərini təhlil etməklə bu sektorun inkişafı üçün zəruri olan təşkilatı-iqtisadi və texniki problemlərin həllini müəyyən etmək daxildir.

Sosial inkişaf Azərbaycan üçün daha zəruri və vacib tənzimləmə obyektidir. Belə ki, bunun bir neçə səbəbə malikdir. Sosial inkişaf bütövlükdə iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərə göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Çünki, onun qeyd olunan problemlərin və obyektlərin təsnifatından görünür ki, respublikada iqtisadi artımla əhali artımı, bölgü münasibətləri və mübadilə şərtləri ilə bağlı olduğu üçün onun təhlili, tədqiqi və inkişafının tənzimlənməsi kompleks şəkildə reallaşır. Onuda qeyd etmək olarki, sosial inkişaf onun tənzimlənen artımı, tempi iqtisadi artıma əks əlaqə ilə təsir göstərir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının, həmçinin səmərəlilik göstəricisi kimi Əhalinin həyat səviyyəsi əsas götürülür. İqtisadiyyatın təşkili və idarə olunması təcrübəsi göstərir ki, o, ölkədə milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və yenidən bölgüsü əsasında formalaşır. İqtisadi imkanlar nə qədər yüksək olarsa, onda həyat səviyyəsi üçün zəruri olan maddi imkanlar bir o qədər yüksək olur. Əhalinin rifahın daha da yüksək olması iqtisadiyyatın inkişafına təsir edir, eləcədə əmək məhsuldarlığını artırır. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi, onun tənzimlənməsi üçün əsas yaradır. İqtisadi ədəbiyyatlarda həyat səviyyəsi sosial inkişafın sintetik göstəricisi kimi təsvir olunur. Onun qiymətləndirilməsi iki əsas metodoloji prinsip əsasında qurulur. Bunlar aşağıdakılardır:

- Həyat səviyyəsi istehlak olunmuş maddi və mənəvi nemətlərin məcmuusu ilə müəyyən edilir. Bu isə həyat səviyyəsinin ölçülməsində, onun qiymətləndirilməsində bu resursların dinamikası dəyişmə meylləri təhlil olunur və onu yüksəltmək məqsədilə maddi və mənəvi nemətlərin istehlakını təmin edən yollar axtarılması ilə nəticələnir.

- Tələbat üzərində qurulur ki, bu da həyat səviyyəsinin və sosial inkişafın nəzəri metodoloji əsasını təşkil edir. Tələbat dedikdə, insanların maddi nemətlərə xidmət sahələrinə obyektiv ehtiyacları nəzərdə tutulur.

Tələbat sistemi həyat tərzini müəyyən edir. Başqa dövlətlərin sosial inkişafının dinamikası onu göstərir ki, tələbat artdıqca onun ödənilməsi imkanları yüksəlir və beləliklə ölkə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil edilir. Tələbatın ödənilməsi dərəcəsi həyat səviyyəsinin əsas göstəricisi kimi qəbul edilə bilər. Çünki, yuxarıda qeyd etdiklərimdən belə nəticə çıxır ki, həyat səviyyəsi maddi nemətlərin, o cümlədən xidmətin istehlakı tələbatın ödənilmə dərəcəsi kimi qeyd olunur. Bunlar onunla nəticələnir ki, həyat səviyyəsi istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak göstəricilərinə bölünür. Bu təsnifatların qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri nəticəsində formalaşır. Məhz ona görə də, əgər biz bütün bu proseslərin qarşılıqlı əlaqəsində həyat səviyyəsini nəzərə alırıqsa, o zaman biz ciddi səhvlərə yol açmış olarıq. Həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi digər iqtisadi mərhələlərdən fərqli olaraq mürəkkəb, geniş idarəetməyə malikdir. Həyat tərzini tənzimləmək üçün onun amilləri tapılmalı, planlaşma mənbələrini təhlil etməli, eləcə də gəlirləri, xərcləri tənzim etmək deməkdir. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində əhalinin tələbatının təmin edilməsi imkanlarını, istehsal-pul gəlirləri isə əhalinin alıcılıq qabiliyyətlərini müəyyən edir. İstehlak və istehsal tələbatını ödəmək üçün əmtəə təşkilatı yaradılır və onun strukturası formalaşdırılır. İlkin mərhələdə ümumi göstərici kimi pul etiyatlarının dinamikasını və onun formalaşma mənbələrini araşdırmaq lazımdır. Belə ki, gəlirlər il ərzində istehsal olunmuş ümumi məhsulun, maddi nemətlərin müəyyən hissəsini əhalinin tələbatı üçün istifadəyə verilir. Uyğun olaraq, gəlirlər bölgü mexanizmlərindən asılı olaraq dəyişilir.

Həyat səviyyəsinin əsas göstəricisi onun alıcılıq qabiliyyətində müəyyən olunur. Gəlirlər formaca və strukturundan asılı olaraq formalaşması mənbələrinin maddi əsasını təşkil edir. Müxtəlif gəlirlərin həyat səviyyəsinin artmasında rolu, əhalinin məşğuliyyəti, mülkiyyət formaları və bölgü münasibətlərindən asılıdır. Gəlirlər natural gəlirlərə və dəyər formasında olan gəlirlərə bölünür. Gəlirləri tənzimləmək üçün onların forması, mənbələrinə təsir edən amilləri tənzimləmə

lazımdır. Əmək haqqı gəlirlərin əsas hissəsini təşkil edir. Mülkiyyət formasından asılı olaraq, əmək haqqının formalaşması məzmunu və dinamikası dəyişilir. Dövlət müəssisəsində işləyən əhəlinin gəlirlərinin əksəriyyəti onların əmək haqqını təşkil edir. Gəlirlərin sosial yükü onun tənzimləmə keyfiyyəti ilə müəyyənləşir. Əhəli gəlirləri bölgü və yenidən bölgü mexanizmləri ilə formalaşır. Gəlirlər əhəlinin həyat səviyyəsinin əsas göstərici olmaqla yanaşı, onun tənzimləmə funksiyası nəticəsində növbəti inkişafın xərclərini müəyyənləşdirir. Gəlirlər istehlak amili olmaqla yanaşı, tələbatın reallaşma potensialının göstəricisi kimi də ifadə olunur. İqtisadi cəhətdən gəlir və xərclərin balanslaşdırılması mexanizmi N.M.Rimaşevska, Ə.Q. Əlirzəyev tərəfindən balans hesablamalarında uzunmüddət tətqiq edilmişdir. Makrosəviyyədə sosial inkisafı müqayisəli təhlil etmək üçün gəlirlərin differensiyası və onun paylanma qanunları əsas götürülür. İqtisadiyyatda mövcud olan qütbləşmənin səbəb və nəticələrini gəlirlərin paylanma qanunauyğun əsaslanmaqla, indiki şəraitdə sosial ədalət və effekti artırmaq üçün istifadə olunan məsələlər artıq tənzimləmə mexanizmi kimi formalaşır. Milli iqtisadiyyatın sosial tənzimləmə siyasətinin əsas hədəfi olan büdcə və sosial layihələrin hazırlanmasında istifadə olunur [10, 538]

Kənd təsərrüfatında işləyənlərin gəlirlərinin əksər hissəsi natural gəlirlər, fətiərdi təsərrüfatdan əldə olunan gəlirlərdir. Gəlirlər pul və natural gəlirlərə bölünür. Natural gəlirlər istehlak olunmuş məhsulların miqdarı ilə ölçülür. Pul gəlirləri isə dövlət, şirkət və xüsusi təsərrüfatdan istifadə olunmuş məhsulların reallaşması nəticəsində əldə olunan pul gəlirləridir. Hər bir gəlirin formalaşma mənbələri mülkiyyət münasibətlərindən, təsərrüfatçılığın effektivliyindən və bölgü səmərəliliyindən asılıdır. Beləliklə, ümumi götürüldükdə xəliq təsərrüfatı səviyyəsində gəlirlərin tənzimlənməsi aşağıdakı mənbələr üzərində aparılır.

1. Dövlət və qeyri dövlət müəssisələrində mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq əldə olunan əmək haqqı.
2. İctimai istehlak fondlarından, sosial təminat və sosial müdafiə fondlarından əhəlinin mənimsədiyi pul və natural gəlirlər.

3. Maliyyə sistemi ilə əlaqədar olaraq, o cümlədən müxtəlif bank sistemindən aldığı faiz, kredit, rayonlarda əldə olunan gəlirlər.

4. Şəxsi və təsərrüfatda, natural formada istehlak olunan kənd təsərrüfatı məhsulları və yaxud satış nəticəsində əmək məhsulları hesabına olan pul gəlirləri və s.

Göstərilən gəlir formaları ilə ərzində daimi yaşayış səviyyəsini təmin edən onun artmasına, azalmasına təsir edən faktorlardır. Məhz ona görə də yaşayış səviyyəsini artırmaq məqsədilə həmin gəlirlərin səviyyəsini artırmaq, nisbətlərini tənzimləmək vacibliyi meydana çıxır. Bu gəlirlərin artımının əsas mənbəyi istehsal prosesində yaradılan ümumi məhsulun, onun dəyərinin miqdarıdır. Xalq təsərrüfatı səviyyəsində bu gəlirlərin formalaşmasının əsas mənbəyi milli gəlirdir. Sənayedə, sahibkarlıqda şəxsi təsərrüfatda istehsal olunmuş ümumi məhsulun dəyərində material material məsrəfləri çıxılır, yerdə qalan gəlir cəmiyyətin və ayrı-ayrı sahibkarlığın xalis gəlirini təşkil edir. Xalis gəlirdə əmək haqqı fondu, istehsalın genişlənməsi və qeyri istehsal sahələrinin xərcləri planlaşdırılır, tənzim olunur. Bu xərclərin hər birinin əsaslandırılması uyğun olaraq yuxarıda adları çəkilən fondların artması tələbatından meydana çıxır.

Digər metodologiya əmək haqqının sosial tərəfinin tənzimlənməsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin istehlakının artması ən çox qiymətlətin artması ilə baş verir. Beləliklə, əmək haqqının əsas gəlir mənbəyi olaraq artırılması labüdlüyü meydana çıxır. O cümlədən, əhalinin əmək haqqısının müəssisənin, sahibkarın gəlirlərindən və dövlətin büdcəsindən asılılığı daha da artır. Bunlara uyğun olaraq orta əmək haqqının artırılması onların tələb və təkliflə qanunauyğunluqlarından asılı olaraq tənzimlənməsi ehtimalları meydana gəlir. Sosial vəzifələri yerinə yetirmək üçün yaşayış minimumu səviyyəsinə uyğun olaraq minimum əmək haqqı, xalq təsərrüfatı üzrə orta əmək haqqı və s. əhalinin ehtiyacları baxımından tənzimlənir.

Müəssisələrin sosial inkişafı üçün sonrakı artımın azalmasına səbəb olur. Beləliklə, maya dəyəri, qiymət, maya dəyərinin həcmində canlı əməklə, cansız əmək dəyərinin nisbəti pozulmuş olur. Əmək haqqının tənzimlənməsinin əsas

istiqlamətləri ərazi üzrə baş verir. Sahələr üzrə əmək haqqının tənzimlənməsi həmin sahələrdə əmək prosesinin təşkili formasında sahənin xalq təsərrüfatı sistemində rolundan və sahənin iqtisadi göstəricilərindən, yəni səmərəliliyindən, faydalılığından asılı olaraq formalaşır. Ərazi istiqamətlərində əmək haqqının tənzimlənməsinin əsas real göstəriciləri ərazilərdə sosial problemlərin həlli ilə bağlıdır. Yəni ayrı-ayrı regionlarda, inzibati rayonlarda, iş qüvvəsinin məşğuliyyət problemlərini həll etsək, təbii və tam effektiv istifadə etmək, rayonların sosial inkişafını minimum rəşional səviyyədə saxlamaq məqsədilə həyata keçirilir. Əmək haqqının sosial differensasiyası isə ayrı-ayrı əhali qruplarının, sosial təbəqələrin mənafeyini təmin etmək üçün istifadə olunan meyarlarla və göstəricilərdən istifadə etməklə tənzim olunur. Məsələn tələbələrin, təqaüdəçülərin yaşayış səviyyəsini təmin etmək üçün lazım olan vəsait, tənzimləmə funksiyalarını nəzərə almaqla onun qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq pensiyaların müəyyən olunmasına gətirib çıxarır. Bu göstəricinin hesablamaya qaydası sahələr, xalq təsərrüfatı, sosial qruplar üzrə xüsusi metodikasına uyğunlaşır. Məsələn: əmək haqqının sahə differensasiyası hər bir sahənin orta aylıq əmək haqqının Respublikanın bütövlükdə iqtisadiyyat orta aylıq əmək haqqına bölməklə hesablanır.

Makroiqtisadi səviyyədə yaradılan milli gəlir yığım və istehlak fonduna bölünür. İstehlak fondu şəxsi istehlak fonduna və sosial müdafiə fonduna bölünür. Şəxsi istehlak fondu, əmək haqqından əlavə xərcəstimul yaratmaq xərclərinə bölünür. Əmək fəaliyyəti öz xarakterik xüsusiyyətlərinə görə eyni deyildir. Belə ki, əmək fəaliyyətində bəzən mürəkkəb əməyə tələbat ehtiyacı yaranır. Uyğun olaraq müəyyən işçi qrupunun yüksək əmək haqqı tələbatı vardır. Bunların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində, əmək haqqının tənzimlənməsinin əsas metodoloji diferensasiyası, onun xarakteri, məzmunu təşkil edir ki, uyğunluğun təmin olunması nəticəsində əməkhaqqında stimuly təmin edilir.

Strateji yol xəritəsinin davamlı inkişafın məqsədlərinə uyğun olaraq sosial bərabərliyin, makrosabitliyə nail olunması hədəfləri seçilmişdir. Belə ki, ötən il ölkəmizdə ÜDM-nın azalması nəticəsində büdcə kəsirinin çoxalması, ümumilikdə global təzyiqin artması qeyri-neft sektoruna diqqəti artırmış və strateji hədəflər

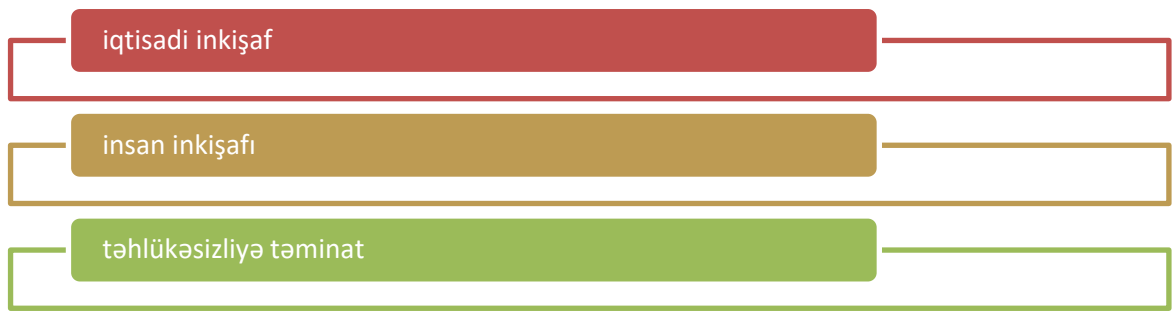
təyin olunmuşdur. Ötən illərdə sosial iqtisadi tənzimləmədə büdcə-vergi tənzimləmə siyasəti əsas rol oynayır ki, ancaq son bir neçə ilə nəzər salsaq demək olar ki, qiymətlərin kəskin dəyişməsi, global təzyiq ölkədə monetar tənzimləmə siyasətinin həyata keçirilməsi ilə nəticələndi. Yeni dövlət proqramının tətbiq edilməsi, planlaşdırılan dövlət proqramında həm fiksəl, həm də monetar siyasətin ortaq tənzimlənməsi nəzərdə tutulmuşdur.

3.2. Təhsil tənzimlənməsi istiqamətləri

Milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyası onun elmi əsaslarla qurulmuş konseptual əsasları, struktur dəyişmələri, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Bu baxımdan uzun müddətli hədəflərin tərkibi, ona aparan yolların seçilməsi prizmasından təhsilin rolunu qiymətləndirilməsi, bu dəyərlərdən təhsilin özünə amil kimi təsir etməsi ilə təkmilləşdirilməsi nəzəri-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin tarixi rolu, mövcud vəziyyəti, iqtisadi-sosial dəyişiklərə cavab verən sistemin yaradılması bir sıra normativ, hüquqi, iqtisadi, təşkilatı parametrlərin tənzimlənməsini tələb edir. Təhsilin çox şaxəli formaları, ierarxiyaları, funksional vəzifələri onun islahatlar proqramlarının eqzogen parametrlərini müəyyənləşdirir. Təhsilin müasir problemləri, onun iqtisadi artıma təsiri, demoqrafik dəyişmələrə adekvatlığı, dünyəvi dəyişmələrə uyğun islahatları və həmçinin milli təhlükəsizliyin və integrasiya amili, onu idarə etmə institutu kimi formalaşdırır.

Təhsilin maddi - mənəvi tələbat sistemində inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq inkişafı ilə müəyyənləşir. Maddi təminat təhsilin yaşayış vasitəsi olaraq iş yerləri və əməyin xarakteri, tələbat, həmçinin əmək haqqı və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqəsində axtarılır.

Təhsilə olan tələbat üç əsas hədəfə nail olmaq meyarından baxıram;

Təhsilin sosial iqtisadi rolu meyarlar, hədəflər çoxluğunda mərkəzi-nüvə əmələ gətirici klastr ilə müəyyənləşir. Onun həyat fəaliyyəti ilə əlaqəsi, iqtisadi fəaliyyətinə bir başa yaxud, dolayısı təsirlərlə formalaşır.

Təhsilin bir başa təsiri insanın inkişafı, onun əmək qabiliyyəti və davranışına təsiri, digər tərəfdən hər bir sahədə, həyat fəaliyyətində içtimai, sahə, ərazi faydalılığı ilə müəyyənləşir.

Təhsilin sosial-iqtisadi rolu, onun çoxşaxəli vəzifələri əhatə dairəsinə görə fərqlənən iqtisadi - sosial sahə olması ilə fərqlənir.

Təhsilin iqtisadi sistemdə yeri onun əhalinin, ailələrin ixtisaslı kadr hazırlığının müxtəlif mərhələlərində əhatə dairəsi ilə səciyyələnir.

Bu əhatə dairəsi təhsilin özünün sahələr arası problemlərini yaradır. Bu problemləri biz aşağıdakı istiqamətlərdə qiymətləndiririk;

Təhsilin tədbiqi metodologiyası onun sosial-iqtisadi inkişaf meyllərini, perspektiv istiqamətləri, fəal proqnozlaşma aspektindən formalaşır və inkişaf edir.

Təhsilin sahə kimi səmərəsi, bir sıra makro və sahə fəaliyyət növləri üzrə qiymətləndirilir. Təhsilin iqtisadi səmərəsi, təhsilə qoyulan xərclər və ÜDM məhsulun artımı arasında elastiklik bir sektorlu model olaraq üstlü funksiya ilə ifadə olunur. Sosial iqtisadi rolu, keyfiyyəti, onun məhsulunda elmi potensialın dinamikası, təhsildə davranış modelinin formalaşması dinamikası ilə ölçülür. Təbii ki, bu keyfiyyətlər onların təsir gücləri analitik ifadələr, reqresiya modelləri ilə deyil, keyfiyyət dəyişmələri və sinergetik səmərə ilə ölçülür.

Təhsilin sosial iqtisadi rolunu qiymətləndirmək iqtisadi -sosial həyatda baş verən struktur dəyişmələr və dinamika ilə təhlil oluna bilər. İlk növbədə, əmək prosesində innovasiyalı əməyə olan ehtiyaclar, onların dəyişmə dinamikası baş verməlidir. Belə ki, klassik olaraq elm tutumlu vərdişlər, sahələr və idarəetmə sistemlərinin dinamikasının dəyişməsiylə təhsildə baş verən dəyişmələri müqayisə etmək olar. Bəzən xidmət sferasının artımı; ev təsərrüfatı, bir sıra infrastruktur sahələri inkişafda aparıcı həlqə rolunu oynayarsa təhsilli kadrların təklifiylə onun tələbi uyğun gəlmir. Ona görə də təhsilin struktur dəyişmələri ixtisaslı kadr bazarının genişlənməsi, fundamental sahələrin inkişafı ilə baş verə bilər. Müasir şəraitdə təhsil sistemi, həmçinin kommersiya maraqları üzərində qurulur. Xarici bazarlara kadr ixracı yaxud da, təhsilə idxal olunan tələbələr kommersiya fəaliyyəti kimi təhsilin genişlənməsinə, rəqabət qabiliyyətli təhsil mərkəzlərinin yaradılmasına səbəb olur.

Təhsildə olan maddi-texniki baza, kadr potensialı, elmi potensial, iqtisadi artımın, kadrların ixracatını və ödəmələriylə təhsilə xidməti bazarını genişləndirir. Azərbaycan Respublikasında ali təhsil alanların sayı hər min nəfərə görə 40-50% təşkil edir. Respublikada əhəlinin hamısı təhsil almağı vacib hesab edir. Savadlılıq səviyyəsi demək olar ki, 100%-dir.

Demoqrafik proseslərin hələ ki, qənəətbəxş olması təhsilin prioritetliyini, sosial əsaslarını yaradır. Təhsilin digər sosial əsası, rəqabət qabiliyyətli istehsalat olan tələbata uyğun əmək proseslərinin tətbiqidir.

Azərbaycan respublikasında içtimai əmək bölgüsünə, SSRİ respublikasının ixtisaslaşmasına uyğun olaraq təhsil ocaqları, əsaslı elm sahələrini inkişaf etdirən

ixtisaslı kadrlar hazırlığı formalaşmış. Neft, sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və universitet kimi. Ümumi və ixtisaslaşmış təhsil müəssisələri yeni tələblərə uyğun kadr hazırlığını modernləşdirir.

Ümumi biliklər 1990-cı illərdə beyn axınının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Mən hesab edirəm ki, bu meyllərdən qorxmaq lazım deyil. İxtisaslı kadrların başqa respublikada işləməsi təhsil müəssisələrinin rolunu dünya bazarları tələbindən genişləndirir. Təbii ki, bu sistemdə müəyyən ödəmələr yaxud öhdəliklər mövcud olmalıdır. Təhsil prosesi istənilən ierarxiya və çoxlu xərclə bağlıdır. Mənbələrin xərcləri və alət xərcləri. 10 illərlə qazanc götürmədən təhsil almaq insan kapitalı kimi istifadə olunduğu ərazidə dövlətdə səmərəsini verir.

Təhsil göstərir ki, bir tələbənin dörd il bakalavr və iki il magistr təhsili ailənin xərci hesabına 40 min manata başa gəlir. Təsəvvür edin ki, Azərbaycan ailəsinin üç uşağın oxuması üçün 120 min manat vəsait lazımdır. Bu da ayda 500 manat alan ailə başçısının 25 illik əmək haqqıdır. Bu təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsilin maliyyə problemlərini ancaq ailə təminatı ilə ödəmək mümkün deyil. Ona görə də dövlətin sosial siyasəti onun təhsilə dəstək-büdcə maliyyə və sifarişli təşkili ilə mümkün olur.

Təhsilin məqsədi, anatomiyası sosial xarakterli olmalıdır. Təhsil əhatə prioritetliyinə və vacibliyə ierarxiyasına görə sosial müdafiənin və həmrəylik prinsipinə uyğun təşkilatı qurmuşdur. Onun sosial müdafiə rolu, bütün sosial qruplar, maddi təminatla görə fərqlənən iqtisadi qruplar və yaş fərqlərinə uyğun bütün əhaliyə bərabər şərait yaratmaqla təhsil verməkdir. Təhsilin sosial müdafiə rolu dövlət büdcəsi və yaxud müəssisə, təşkilatların, yerli büdcələrin hesabına “müdafiə olunan” xərclər kimi vəsaitlərin ayrılmasıdır. Təhsilə ayrılan dövlət büdcəsi xərcləri onun bütün xərclərinin 18-20% arasında dəyişir. Təhsilin maliyyə tutumu, təhsil xərclərinin həcmi və strukturu, təhsilin xüsusi vəsaitləri, büdcədən kənar fondları və xarici investorların kapital qoyuluşlarından asılı olaraq ehtiyatlarını proqnozlaşdırması ilə təmin olunur. Təhsildə xüsusi vəsaitlər rəqabət qabiliyyətli təhsil prosesində xərclərin strukturunu formalaşdırır. Təhsilin başqa sahələrdən fərqli cəhəti onun xərclərinin (doyma) kimi fikirimizcə yox dərəcəsində

olması təhsildə əvəz edilən resursların aspektlərini genişləndirir. Maddi xərclər, stimullar və təşkilatı xərclərin arasında nisbətlər, əvəzetmə əmsalı alternativ struktur siyasətindən asılıdır. Təhsilin sosial əsasını onun yaşayış səviyyəsinə təsiri, yoxsulluğu azaldılmasına təsiri, əhalinin gəlirlərinin qutbləşməsində rolu ilə qiymətləndirilir. Təhsilin həyat səviyyəsinə təsiri iqtisadi artım, əhali, gəlirlik, məhsulun bazarda təklifi, onun qiyməti həmçinin ölkədə olan stimullar sisteminin təkmilləşməsi yolları daxildir.

Həyat səviyyəsinin tədqiqinin təhsillə bağlı tədqiqi insan inkişafının indeksi, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əhali gəlirlərinin artması və onun meyilləri daxildir. Təcrübə göstərir adam başına düşən gəlir səviyyəsinə görə əhalinin gəlirlərinin strukturunda əmək haqqı gəlirlərinin yuxarı səviyyəsi təhsilin səviyyəsi ilə dinamik olaraq dəyişir.

Təhsilin sosial demoqrafik qrupu daxilində gəlirlərin defferensiyasiya əmsalı, yaxud cin əmsalı digər qruplara nisbətən kəskin fərqlənmir. Bu da təhsilin əmək haqqı differensiyasiyasına güclü təsiri olmaması ilə qiymətləndirilir. Ona görə də biz hesab edirik ki təhsil sistemində defferensial əmək haqqı sistemində əmək fəallığı təhsil məhsulunun dəyəri və onun ictimai dəyəri ilə ölçülür. Təhsilin insanın həyat səviyyəsi, əmək fəallığı intellektual səviyyəsinə təsir mövcud reallıq iqtisadi imkanlar, insanların davranış məqsədinə uyğun formalaşır və idarə olunur. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının strukturu və onun islahatları təhsil sistemində baş verən islahatların əsas istiqamətlərini və həlli yollarını müəyyənləşdirilir. Təhsilin özünə məqsəd deyil onun sosial iqtisadi nəticələrini görməklə idarə olunan potensialdır. Təhsili formalaşdırmaq mütərəqqi dəyişiklər etmək proqnozlaşan məqsədlərə nail olmaq vasitəsidir. Təhsilin insan kapitalının formalaşmasında rolu insanın potensialının hər tərəfli inkişafı, onun resurs kimi istifadəsinin və təkrar istehsalının idarə edilməsi yollarını əhatə edir. Təhsilin insan kapitalının dinamikasında rolu keyfiyyət dəyişmələri ilə bağlıdır. İnsan kapitalı xüsusi növ kapital olmaqla mülkiyyət istifadə və sərəncam hüquqlarına, normalarına görə yanaşma metodologiyası tətbiq edir. Onun istifadəsi şəraiti investisiya və bazar

münasibətləri şəraitində insan potensialının istifadəsi və onun təkrar istehsalı üçün zəruri olan resursların planlaşması, tətbiqi və proqnozu ilə bağlıdır.

İnsan potensialını qiymətləndirmək təbii artım, inovasiyalı meyllər və insanın təkrar istehsalı üçün zəruri olan resursların məcmuu ilə ölçülür. İnsan potensialının istifadəsi onun təkrar istehsalı üçün maddi maliyyə potensialı yaradır. Ona görə də insan potensialının effektini multiplikasiya effekti və məcmuu faydalılığı ödəməklə qiymətləndirmək olar.

Təhsil sisteminin sosial-iqtisadi rolunun çox şaxəli interpretasiyası, nəticələri bu sahənin problemlərinin həlli üçün yaradılan idarəetmə sistemində tələbələrini formalaşdırır. Təhsil sistemində hər bir mərhələnin, müəssisənin, hətta təşkilati formalarının vahid konsepsiyasını, ancaq fərqli sosial-iqtisadi idarəetmə sistemini yaradır. Təhsildə məcburilik və könüllülük, həmrəylik, deferensial yanaşma mexanizmlərinin tətbiqi, uzunmüddətli və cari planlaşma metodları tətbiq edilir. Təhsil mərhələləri ardıcıl proses olmaqla müəssisə və regional planlaşmasına uyğun təşkil olunur. Təhsilin mərkəz əmələ gətirici funksiyası, tarazlı , balanslaşma strategiyasını təmin edərək bütün iqtisadi-sosial sistemdə səmərəli struktur siyasətin formalaşmasına sonrakı inkişafına səbəb olur. İnnovasiyalı iqtisadiyyat sosial yönümlü meyllər, büdcə təminatı, sahələrarası tarazlıq dünya integrasiya sistemində təhlükəsizlik və sosial bərabərliyin təmin edilməsi strategiyaları arasında əlaqələrin, parametrlərin proqnozlaşmasına səbəb olur.

Təhsil proqramlarına uyğun ölkənin normativ hüquqi öhdəlikləri və əsas büdcə xərcləri planlaşdırılır. Təhsil normativ planlaşma obyektidir. Onun konstitusion normaları, sosial normalar, xərc və effekt normaları təhsilin standartlaşması ilə həll olunur. Təhsildə normalaşma, dünya standartlarına uyğunlaşmasına gətirib çıxarır. Təhsildə normalaşma müasir şəraitdə sosial normaların və iqtisadi inkişafın milli, dünya normalarına uyğun tənzimlənməsi, qiymətləndirilməsi metodikası kimi fikrimizcə tətbiq oluna bilər.

Təhsilin beynəlxalq standartlara yönəlməsi onun beynəlxalq rolunu və integrasiya amili vəzifəsini təmin edir. Kadrların miqrasiyasına, inovasiya

ixracatına yaxud, hazır texnologiyaların tətbiqinə imkan yaradır. Vençur kapitalının inkişafına, onun tətbiqinə, informasiya mübadiləsinə, turizmin inkişafına şərait yaradır.

Təhsilin respublikada yaradılmış potensialı valyuta gətirmək, gəlmə tirizmini genişləndirmək, xaricə kadr tələbatını ödəmək üçün yerli kadrların və xarici tələbələrin axını məqsədi ilə də genişlənə bilər.

Sovet dövründə respublikada xarici tələbələrin xüsusi çəkisi xeyli idi. O cümlədən neft sənayesi, iqtisadiyyat və tibb sahəsində respublikada Yəmən, Koreya, Misir, Kuba, Vyetnam ölkələrindən xeyli tələbələr təhsil alırdı.

Təhsil sistemində vahidlik prinsipi, onun mülkiyyət formasından və ixtisaslaşma istiqamətindən asılı olmayaraq müəyyən peşə sənətinə nail olmaq üçün tədris - metodiki təminatın eyniliyi və onların standartlara uyğun tədrisi ilə bağlıdır.

Təhsilin təşkili və idarə edilməsinin təşkili və planlaşması, ölkədə iqtisadi potensialın formalaşması maliyyə-büdcə sisteminin təkmilləşməsi, rifahın yüksəldilməsiylə yanaşı sosial təminatın problemləri ilə uyğunlaşdırılır.

Təhsil işçilərinin əməyinin qiymətləndirilməsi, onun stimullaşdırıcı mexanizmləri rəqabət qabiliyyətli və davamlı inkişafı təmin etməlidir.

Təhsilin təşkili və idarə edilməsi, perspektiv və uzun müddətli hədəflərə uyğun təşkil olunur.

Təhsil sistemində büdcə vəsaitlərinin, büdcədən kənar vəsaitlərin formalaşdırılması, təhsil xərclərinin dəyişməsi, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı xərclərin artımı, həmçinin stimulların yaradılması məqsədləriylə həll olunur. Belə meyllər təhsildə gəlirlərin artımı həmin müəssisəyə dövlət yaxud sahibkarlıq sifarişlərinin artımına səbəb olur. Təhsilin rəqabət qabiliyyətli, onun obyektləri və subyektləri arasında bazar tələbinə uyğun fəaliyyət sferasının labüdlüyünü yaradır. Ona görə də bəzi müəssisələrə muxtar etmə, gəlirlərin hüquqi baza əsasında xərclənməsi səlahiyyətləri verilə bilər.

Beynəlxalq əməkdaşlığın forması olaraq xüsusi maraq turizmə olan təhsil turizminin genişlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ölkələr arasındakı təhsil

əməkdaşlığı beynəlxalq təcrübənin, diplomların tanınmasını, ali təhsilli insanların dünya ölkələrində məşğul olmasına, ölkəyə valyuta gətirilməsinə səbəb olur.

Təhsilin planlaşması, idarə edilməsi kompleks, sistemli, proqram xarakterli tədbirlərin, islahatların reallaşması ilə baş verir. Təhsildə prinsipal və konseptual yanaşma metodları uyğun olaraq məktəbəqədər müəssisələrdən başlayaraq, ali məktəb, doktorantura səviyyəsinə qədər məzmun, funksional ardıcılıqla həyata keçirilir. Təhsilin idarə edilməsi onun ölkədaxili iqtisadi-sosial dəyişikliklərin nəzərə alınması ilə səbəb-nəticə əlaqələrini nəzərə almaqla reallaşdırılır.

3.3. Səhiyyənin tənzimlənməsi istiqamətləri

Səhiyyə proqnozunun iqtisadi əsasını səhiyyə fondları, səhiyyə investisiyası, səhiyyənin maddi-texniki bazası, ondan istifadə yolları, maliyyə əsasını isə büdcə, xüsusi vəsaitlər, əhali gəlirləri təşkil edir.

Bu mənbələrin hər birinin proqnozlaşma meyarları göstərilir və idarəetmə mexanizmləri əsaslandırılır. İqtisadi mexanizm olaraq səhiyyənin proqnozu sahə prinsiplərinə əsaslanır, inkişaf modeli məsrəf faydalılıq kriteriyasına uyğunlaşdırılır. Səhiyyənin texnologiyası ETT-nin proqnozu ilə xüsusiləşir. Dünya təcrübəsi, dünyada elmin inkişafı Azərbaycanda səhiyyənin əsas sahələri, dinamikası, onun proqnozunun iqtisadi-təşkilati əsaslarını təşkil edir. Səhiyyənin maliyyə proqnozu isə maliyyə mənbələrinə, investisiya mənbələrinə görə, bu mənbələrdən istifadənin metodikasını təkmilləşdirmək yolu ilə proqnozlaşma layihələri tətbiq olunur.

Müasir şəraitdə səhiyyədə mülkiyyət münasibətlərinin formalaşması bir sıra yeni fondların məqsədli-təyinatlı yığımların, maliyyənin inkişafına gətirib çıxarır. Proqram xarakterli tədbirlər, səhiyyənin inkişafının həm iqtisadi, həm təşkilati, həm də maliyyə mənbələrini müəyyənləşdirir. Səhiyyədə təsərrüfat formaları, mülkiyyət münasibətləri, onun maliyyə mənbələrini qiymətləndirir və inkişaf etdirilir. Səhiyyə-maliyyə sistemi dövlət büdcəsi müəssisənin, təşkilatların büdcəsi, yerli büdcələr, əhəlinin gəlir və xərcləri, xarici investorların vəsaitləri, kapitalları və bank sisteminin kredit resursları təşkil edir. Cari xərclər perspektiv xərcləri

təmin edən əsaslar, maliyyə əsasları ölkənin dayanıqlı maliyyə-kredit siyasəti ilə bağlıdır.

Investorlar əlavə gəlir əldə etmək üçün səhiyyə sferasının daxili, xarici maliyyə mənbələri hesabına investisiya qoyurlar, ölkədə və xarici ölkələrdə, bir sıra maliyyə korporasiyaları, bank sistemi (xarici bankların sistemi), şirkətlər, əlavə gəlir götürmək niyyəti ilə səhiyyə bazarı üstün olan ölkələrə maliyyə və kapital qoyurlar.

Hər bir ölkədə səhiyyənin xüsusiyyətləri dövlətin və əhalinin maliyyə imkanları ilə ölçülür. Səhiyyə sahəsi mahiyyəti etibarlı ilə gəlir gətirən, dünya bazarına çıxan, xarici ölkələrdən kontingent qəbul edən bir sahə olduğuna görə onun genişlənməsi dünya maliyyə rəqabətinə məruz qalır.

Səhiyyə sferası daxili və xarici investisiyalar hesabına fəaliyyət göstərir. BU sferada pul vəsaitləri onların xərcləri tarazlı olaraq inkişaf etdirildikdə, səhiyyənin səmərəliliyi yüksəldilir. Ona görə də səhiyyənin planlaşması, proqnozu resura yanaşmasından fərqli olaraq əhalinin tələbat sistemini nəzərə alır, prioritetləri əsaslandırır. Hər bir ölkədə digər sahələrin inkişafı ilə əhalinin imkanları ilə tarazlaşdırılır.

Dövlət büdcəsi və ondan ayrılan vəsait, əhaliyə pulsuz dövlət xərci hesabına maliyyə vəsaiti təşkil edir. Dövlət büdcəsi həm də sosial müdafiə xərcləri, sığorta xərcləri hesabına səhiyyənin maliyyə potensialını artırır. Dünya təcrübəsində səhiyyənin maliyyələşməsinin perspektiv istiqaməti olaraq səhiyyə sığortasından istifadə olunur. Bu sığorta icbari xarakter daşıyır. Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin sığorta maliyyələşməsi aşağı səviyyədədir. Təbii ki, sığorta maliyyələşməsi əhalinin sığorta ödəmələri imkanlarından sığorta bazarında ödəmə faizindən, çəkilməmiş zərərin ödənilməsi səmərəsindən xeyli asılıdır. Buna görə də sığorta ödəmələri 2 əsas istiqamətdə aparılır:

- 1) Dövlət büdcəsi hesabına sığortanın ödənməsi;
- 2) müəssisə və təşkilatların hesabına və əhalinin özünün hesabına ödəmələrin təşkili.

Təbii ki, 1-ci variantdan əhalinin həyat səviyyəsi, məşğulluq, dövlət sosial müdafiə fondundan maliyyələşən ailələr fərdlər nəzərdə tutulur.

2-ci variantda isə imkan yaradılır ki, səhiyyə bazarında öz tələbatını ödəmək üçün imkanlar varsa, bu imkanların səhiyyə xidməti növündə keyfiyyətində özünün təzahürünü tapsın.

Ona görə də biz müasir şəraitdə səhiyyənin maliyyə imkanlarının maliyyə potensialının təkmilləşdirilməsi yolu kimi daha çox xüsusi vəsaitlərə əhalinin vəsaitlərinə üstünlük prinsipini əsas götürürük. Səhiyyə fondları bir sıra təşkilatların humanitar yardım siyasəti, fəaliyyəti ilə də həll oluna bilər. Müasir şəraitdə humanitar fondlar, QHT, sahibkarlar, ayrı-ayrı sosial qruplar, özlərinin daxili resursları hesabına formalaşan maliyyə imkanları hesabına ayrı-ayrı vətəndaşların, bəzi səhiyyə növlərinin maliyyələşməsinə öz öhdəliklərinə götürə bilər. Təbii ki, səhiyyənin Azərbaycan Respublikasında inkişafı bazar prinsiplərinə uyğun olaraq təkmilləşməklə yanaşı onun ictimai sosial xarakteri həmrəylik prinsipi əsasında formalaşır. Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə onun maddi-texniki bazası, maliyyə potensialı artdıqca səhiyyə sistemi özü təkmilləşdikcə maliyyə resurslarının mənbələri və təminatı yolları təkmilləşir, genişlənir.

Səhiyyənin proqnoz qaydaları modelin seçilməsi ilə başlanır, dünya təcrübəsində xalis sahə modeli funksional sosial model, qarışıq təminat səviyyəsi modeli mövcuddur. Xalis sahə modeli məsrəflər, faydalılıq prinsipi əsasında hesablanır. Səhiyyəyə biz təsərrüfat fəaliyyəti kimi baxırıq. Hər xərcin istiqaməti və verdiyi faydanı qiymətləndiririk. O cümlədən, insan inkişafı indeksində, ÜDM artımında, ömür səviyyəsində, cəmiyyətdə sosial xərclərin xüsusi çəkisində səhiyyənin rolunu, payını qiymətləndiririk. Sonradan meyar parametri olaraq iqtisadi əsas kimi səhiyyəyə çəkilən xərclərin maksimumlaşdırılması, hər bir nəfərə düşən xərclərin normativlərə uyğun olması göstəriciləri meyarları təhlil olunur. Qeyd edək ki, səhiyyə proqnozu həmçinin struktur və keyfiyyət proqnozudur. Struktur yanaşma səhiyyənin digər sahələrə təsirini və sosial inkişafa, rifaha təsiri ilə ölçülür. Kəmiyyət dəyişmələri isə səhiyyə sahəsinin

artımı, onun potensialının qiymətləndirilməsinin , xəstələrin ümumi sayının inkişafı dinamikası ilə ölçülür.

Proqnozlar dövlət tərəfindən tənzimləmə siyasətini həyata keçirir. Hər il Milli Məclisə 3 il müddətinə proqnozlar təsdiq olunur. Səhiyyə Nazirliyi isə 5 və daha artıq müddətlərə səhiyyənin strateji istiqamətləri, səhiyyə məhsulunun miqdarı səhiyyə obyektlərinin sayı, onların potensialı qiymətləndirilir.

Səhiyyənin proqnoz ardıcılığı makroiqtisadi, mikro səviyyəli proqnozların qarşılıqlı əlaqəsi və sistemi ilə formalaşır. Makroproqnozlar ölkədə iqtisadi artımın tərkib hissəsi olaraq səhiyyənin ÜDM-da rolu və xüsusi çəkisi, səhiyyə işçilərinin sayı, regional yerləşmə xüsusiyyətləri, hər Azərbaycan vətəndaşına bütün mənbələr hesabına qoyulan səhiyyə xərcləri, vəsaitləri planlaşdırılır, proqnozlaşdırılır. Sonradan isə, yəni 2-ci mərhələdə səhiyyə fəaliyyətinin təşkili, idarə olunması səhiyyə sistemi üzrə ayrı-ayrılıqda və bir-biri ilə kompleks formada tərtib olunur.

Səhiyyədə proqnozlar ierarxiya sisteminə malikdir. Belə ki, meyarlar, resurslar, təşkilati-iqtisadi mexanizmlər, onlardan istifadə, qərarlar uyğun olaraq hər 5 il üçün formalaşdırılır.

Səhiyyə proqnozları riskli, çoxşaxəli idarəetmə sistemi ilə bağlıdır. Burada fəqdi, ictimai maraqlar, dayanıqlıq, ömür səviyyəsi, çoxömrürlük, əsas konseptual yanaşma metodologiyasıdır.

Səhiyyədə planlaşma texnologiyası, idarəetmənin təkmilləşməsi üçün əsas rol oynayır, ilkin növbədə səhiyyənin daxili tələbatı planlaşdırılır. O cümlədən resurslara olan tələbat, tibbi kadrlara olan tələbat, müəssisədə elmin, texnikanın və innovasiyanın tətbiqinə olan tələbat ayrılıqda planlaşdırılır və sonlara məcmu səhiyyə tələb-təklifi ilə əlaqələndirilir. Səhiyyə islahatları maliyyə imkanları, alternativ qaydada seçilməyi və işlənməyi tələb edir. Bu da səhiyyə müəssisələrinin liberallığı, səhiyyə müəssisələrində məsuliyyət, maliyyə idarəçiliyinin mümkünlüyü ilə keçirilir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Sosial-mədəni sahələrin iqtisadiyyatı iqtisad elminin iqtisadi təfəkkürün tərkib hissəsi olmaqla müasir şəraitdə yeni problemlər və onların həlli yollarını əhatə edir. Uzun müddət apardığımız tədqiqat və iqtisadi idarəetmə, qanunvericilik təcrübəsi, müasir meyillər və resurslar, dünya prosesləri sosial sahələrin yeni aspektlərini, onun bir sıra müasir problemlərini və həlli yollarını formalaşdırır. Sosial problemlər insanın inkişafı, onun kapital olaraq təkrar istehsalı, istifadəsi və mühafizəsi istiqamətlərini formalaşdırır və inkişaf etdirir. Sosial vəzifələr dövlət, özəl və fərdi xüsusiyyətlər kəsb etməklə idarəetmə və təşkilatı problemləri əhatə edir.

Sosial problemlərin həlli və onun öyrənilməsi iqtisadçı kadrların qərar qəbulunda sosial müdafiə və əhalinin rifahının yüksəldilməsi, insanların inkişafı və qorunması üçün yaradılmasını təmin edir.

Sosial idarəetmə və sosial tənzimləmə siyasət olmaqla sosial mexanizmlərin mahiyyətini, onun prinsiplərini və əsas maliyyə-maddi potensialının formalaşdırılması ilə nəticələnir. Tədqiqat nəticəsi olaraq əsas istiqamətlər, vəzifələr və mexanizmlər üzrə aşağıdakı problemləri və həlli yollarını təklif edirik.

Müasir şəraitdə sosial problemlər, sosial sahələr, sosial siyasət, sosial proqramlar dövlət və idarəetmə sisteminin əsas prioritet istiqamətləridir.

Sosial problemlərin maddi əsasını gəlirlər, istehlak, yoxsulluq problemin gəlir və istehlak səviyyəsinə görə qütbləşmə təşkil edir. Müasir şəraitdə Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafında sosial problemlərin prioritetliyi, formal baxışdan deyil, ölkədə olan sosial tələbat və əhalinin rifahı, qütbləşmə səviyyəsi, region və sahə fərqləri, həmçinin, integrasiya amili kimi şəxələnmələrlə medana çıxır.

Adambaşına düşən ÜDM təhsil səviyyəsinə görə respublikamızda yoxsul təbəqə yoxdur. Amma real yoxsulluq səviyyəsi dinamik olaraq azalır. Bu isə sosial və iqtisadi artım nisbətlərinin elmi və proqnoz xarakterli nisbətlərinin hədəflər olaraq qəbul edilməsini tələb edir. İlk növbədə, direktiv xarakter deyil, yığım və

istehlak, sosial ayırmalar və investisiyalar arasında nisbətlər və onları tənzimləyən mexanizmlər əsaslandırılır.

Biz sosializm dövründə istehlaka resursların həcmi deyilən göstəriciyə bölgü sisteminin hədəfi kimi baxırıq. Onda hiss edərdik ki, investisiya və istehsal ayırmaları hamısı həddə qədər artıma çıxarır. Sosial planlaşma, fikrimizcə, strateji obyektidir. İqtisadi islahatların əsaslandırılması və əsas istiqamətləri sosial modernləşmə, struktur dəyişmələr strateji planlaşmanın mexanizmidir. Sosial müdafiə təminatdan xeyli geniş olub, ölkədə yaradılan sahibkarlıq mühiti, yoxsulluğun azaldılması, təhsil, səhiyyə, mədəni inkişaf və hər bir vətəndaşın inkişafına yaradılan mühitlə ölçülür.

Sosial mexanizmlər funksiyası və təşkili formaları üzrə aşağıdakılar tədqiq olunmalıdır:

- sosial sığorta sistemi;
- sosial müdafiə sistemi;
- maliyyə-kredit sistemi;
- ərzaq təhlükəsizliyi və iqtisadi təhlükəsizlik sistemi.

Sosial müdafiə sisteminin istiqamətləri:

- təminat sistemi;
- ünvanlı sosial yardım;
- sosial kreditlər;
- istehlak bazarının qorunması;
- istehlakçıların hüquqlarının qorunması.

Funksional vəzifələri: sağlamlıq, intellektual inkişaf; təbii artım; məşğulluq; məskunlaşma; təhlükəsizlik. Bu istiqamətlərdə əldə olunan nəticələr uyğun mexanizmlərdə ifadə olunur. Sosial inkişaf iqtisadi artımın və sosial səmərəli iqtisadi idarəetmənin məqsədi olaraq dövlət tənzimlənmə siyasətini formalaşdırır.

Sosial siyasət ölkənin humanizmini, onun beynəlxalq səviyyəsini, sivilizasiyasını və insanyönümlü xarakterini, dayanıqlığını formalaşdırır.

Sosial siyasətin faydası son nəticədə digər iqtisadi və təşkilati şaxələnmənin aparıcı halqasıdır.

Sosial sahələrin inkişaf etdirilməsinin əsas meyarı və mütləq formalı istiqamətləri tənzim etmə və idarəetmə prioritetləri ilə müəyyənləşdirilir. Sosial sahələrin inkişafına nail olunması istiqamətində aşağıdakılar təklif kimi bildirilir:

- Sosial sahələrin inkişaf etdirilməsi istiqamətində məqsədli proqramların hazır edilməsi və həyata keçirilməsində daxili resurs potensiallarının bölgü və yenidən bölgü sisteminin təkmil formaya çatdırılması;
- Sosial inkişafa nail olunması istiqamətində həyata keçirilən tənzimlənmə sistemində əmək və müavinat sisteminin və pensiya təminatı sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin metodiki aspektdən əsaslandırılması;
- Sosial siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətində tərtib olunması və həyata keçirilməsinə qanunlar sisteminin və onların normativ-hüquqi bazalarının elmi əsaslarının daha da təkmil formaya çatdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi və.s

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, konseptual yanaşma, maliyyə büdcə və sahələrarası proqnozlaşma mexanizmləri. Bakı 2012
3. Римашевская Н.М. Человек и реформы. Секреты выживания. М., 2003.
4. Əlirzayev Ə.Q. Aslanova S. İ.”Turizmin inkişafının sosial iqtisadi problemləri” Bakı 2006.
5. Rəhmanov F.P.”Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində” Bakı 1998
6. Siyavuş Yeganlı E.Hacıyev “Turizm” Bakı 2001
7. Əlirzayev Ə.Q. “İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar” Bakı, 2002

8. Əlirzayev Ə.Q. “İslahatlar və sürətləndirmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər” Bakı 2005
9. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyası və proqramı. Bakı, 1999
10. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar. Bakı, 2002
11. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sahələrin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2010
12. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayeva T.Ə. Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri. Bakı, 2006
13. Ə.Nağıyev, B.Novruzov, H.Allahverdiyev, Ə.Əlirzayev. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.
14. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycan dövlətçiliyinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə təcrübə və perspektiv düşüncələr. Bakı, 2005
15. Əlirzayev Ə.Q., Qurbanova F.Ə. Xidmət sferasının iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı, 2007.
16. Nağıyev Ə.N., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.Q. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı, 2001
17. Əlirzayev Ə.Q. Sürətləndirmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı, 2005
18. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi artım və maddi rifah. Bakı, 1988
19. Əlirzayev Ə.Q. Aslanova S. İ.”Turizmin inkişafının sosial iqtisadi problemləri” Bakı 2006.
20. «Turizm və ekskursiya işinin təşkili və idarə edilməsi». Sabir Rəhimov “Mütərqim” Bakı 2004

21. Rəhmanov F.P.”Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində” Bakı 1998
22. Siyavuş Yeganlı E.Hacıyev “Turizm” Bakı 2001
23. Əlirzayev Ə.Q. “İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar” Bakı, 2002
24. Əlirzayev Ə.Q. “İslahatlar və sürətləndirmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyillər və perspektiv istiqamətlər”
Bakı 2005
25. Abdullayev Ə.H. Azərbaycanda turizmin inkişafının iqtisadi-coğrafi problemləri, Bakı, 2006
26. Səfərov rəhman “Turizm sahəsində qiymətlərin formalaşması və inflyasiyanın ona təsiri” Məqalə Bakı 2010

İNTERNET MƏNBƏLƏRİ

27. www.aseu.az
28. www.anl.az
29. www.turizm.az
30. www.stat.gov.az
31. www.economy.gov.az
32. www.e-qanun.az
33. www.maliyyə.gov.az

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, характеризуется степень изученности проблемы, ставятся цель и задачи, обосновывается практическая значимость работы, раскрывается научная новизна исследования, а также отражаются сведения об апробации результатов исследования и их внедрении.

В главе I под названием «Закономерности теоретические и методологические проблемы развития социальной сферы» Проведен сравнительный анализ исторических этапов развития формирования системы социального сферы, а также наряду с изучением научных подходов различных ученых был проведен анализ систем социального сферы разных стран.

В главе II под названием «В современных условиях развития комплексного анализа социальных сфер» анализируются показатели уровня жизни, социальной помощи.

В главе III под названием «Социальной сферы регулирования развития направления» выдвинуты предложения по обеспечению устойчивости системы социальной сферы, а также формирования и развития системы социального сферы.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Summary

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF THE SOCIAL SPHERE

In an introduction part the paper introduce the importance of the problem, aims and objectives, the practical importance of the work and literature review and important scientific research done by the different scientist.

The first chapter called “The patterns and theoretical methodological problems of development of the social sphere” legislative and economic aspects of social sphere system, comparatively investigated historical aspects of the formulation of social sphere system and international experience.

The second chapter of the paper called “Comprehensive analysis of development of the social sphere in modern conditions” analyzed current situation of social sphere in modern conditions.

Last chapter named “Development of the social spheres” investigated and gave policy implications on social assistance, benefits and pension system sustainability.

The dissertation consist of introduction, three main chapters, and conclusion and policy implications.